

1063

ARCHAEOLOGIA BELGICA

III

DE OUDHEIDKUNDIGE OPGRAVINGEN
IN DE St LAMBERTUSKERK TE MUIZEN
(Brab.)

door Dr J. Mertens

1950

ES DE L'ETAT
Bruxelles

J. MERTENS

•

DE OUDHEIDKUNDIGE OPGRAVINGEN
IN DE St LAMBERTUSKERK
TE MUIZEN (BRAB.)

Overdruk uit het "Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen"

Band II - 1950

J. MERTENS

•

DE OUDHEIDKUNDIGE OPGRAVINGEN
IN DE St LAMBERTUSKERK
TE MUIZEN (BRAB.)

Overdruk uit het "Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen"

Band II - 1950

A. INLEIDING

In November 1944 werd de St Lambertuskerk te Muizen door een vliegende bom zeer zwaar getroffen.

Toen tot de wederopbouw beslist werd, achtte Arch. WIJNANTS, wie dit werk opgedragen was, het nuttig tot een voorafgaandelijk onderzoek van het terrein en van de bestaande grondvesten over te gaan. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen bracht de Rijksdienst voor Opgravingen van dit ontwerp op de hoogte, dank zij de tussenkomst vooral van Arch. J. LAUWERS uit Mechelen.

Een eerste oppervlakkig onderzoek geschiedde op 16 Juni 1949. Gezien de resultaten van deze peiling, werd de toelating gevraagd om tot meer uitgebreide opgravingen te mogen overgaan. Dank zij hun medewerking en invloed slaagden de heren Maton en Lauwers, van de Commissie voor Monumenten, er in het GEMEENTEBESTUUR VAN MUIZEN inz. Burgemeester Willems en Schepen van Rompaye er toe over te halen de opgravingen op eigen kosten te laten uitvoeren. De Rijksdienst voor opgravingen zorgde voor het practisch veldwerk en voor de kleinere onderhoudskosten.

Gedurende de opgravingen — van 11 October tot 30 November 1949 — en tijdens de latere opzoekingen in archieven, ontvingen wij een veelzijdige hulp: de heer A. Mariën stelde ons zijn uitgebreide documentatie over Muizen ter beschikking en maakte ons tevens wegwijs in de bestaande archiefteksten. Bij het naslaan van deze laatste hielpen ons Kan. R. Tambuyser, Archivaris van het Bisdom en de heer De Roo, stadsarchivaris te Mechelen. Onuitgegeven documenten konden we inzien bij de HH. Callaert en Van Delft; deze laatste verleende ons tevens heel bereidwillig de toelating enkele proefgrachten te graven op zijn domein. Aan al deze en aan de talrijke andere helpers bieden wij onze oprechte dank aan.

Brussel, April 1950.

B. LIGGING

De Gemeente Muizen, gelegen op de grens tussen de Kempen en Brabant en administratief tot deze laatste provincie behorend, maakt in werkelijkheid deel uit van het Mechelse. Van oudsher lag de neder-

zetting op de baan van Leuven naar Mechelen en historisch is zij steeds nauw met deze stad verbonden geweest. Om zijn gunstige ligging werd Muizen aanzien als het buitenverblijf van de Mechelse adel.

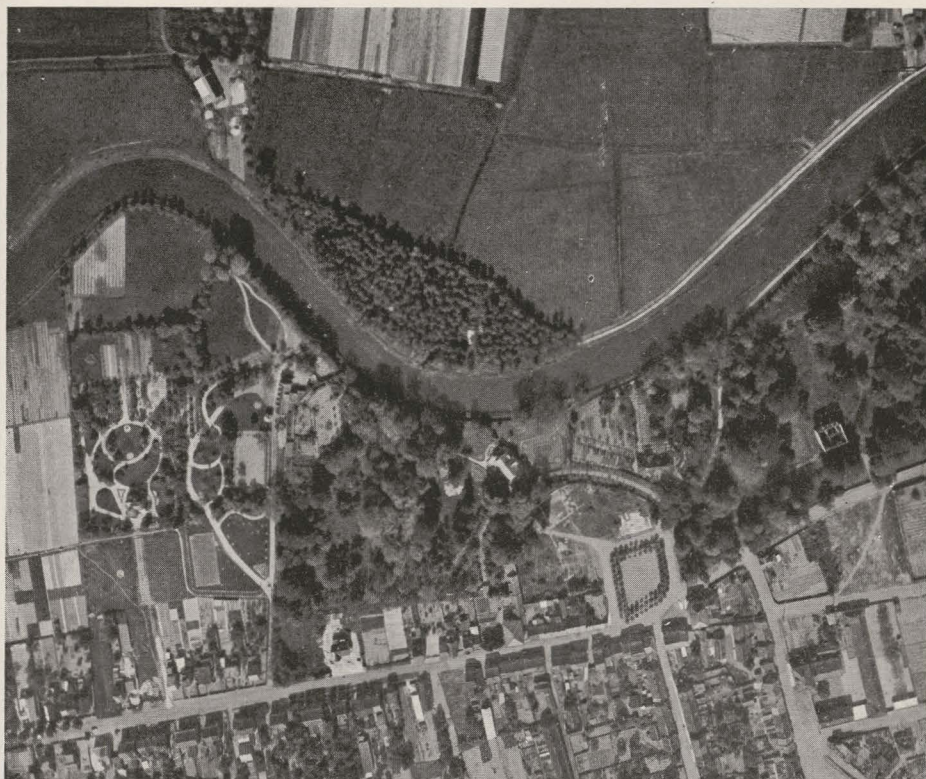
De Dijle, evenals de oude baan, zijn belangrijke verbindingswegen; het is echter op strategisch gebied dat Muizen, en inzonderheid de kerkheuvel, van belang was zolang de rivier de verdedigingsgrens vormde.

Het kerkplein vormt een terras, ongeveer 4 m boven het peil van de rivier gelegen en tamelijk steil afhellend; het is in heel de streek het enige punt waar langsheen de Dijleoever, de 10 m-hoogtelijn zo dicht de rivier nadert; door zijn ligging op de uiterste rand van dit terras, langs drie zijden de omgeving beheersend, was de kerkheuvel een van nature versterkte plaats (afb. 1); voeg daarbij dat de Dijle hier een scherpe

Afb. 1. — Muizen, St Lambertus. Algemeen zicht van over de Dijle.

Afb. 2. — Luchtfoto van het centrum van Muizen.

(Foto : Dienst voor Photogrammetrie, Brussel) (1).

bocht maakt, zodat men van op de hoogte een groot deel van de rivier overschouwt (afb. 2 - 3).

Geologisch was de kerkheuvel een voor de opgravers zeer dankbaar terrein daar het bleekgele, harde zand de minste sporen van latere beroering aantoonde (afb. 41). Tot op een gemiddelde diepte van 150 cm was de zandige humus omgewoeld door bijzettingen of verbouwingen (pl. IV, a-a').

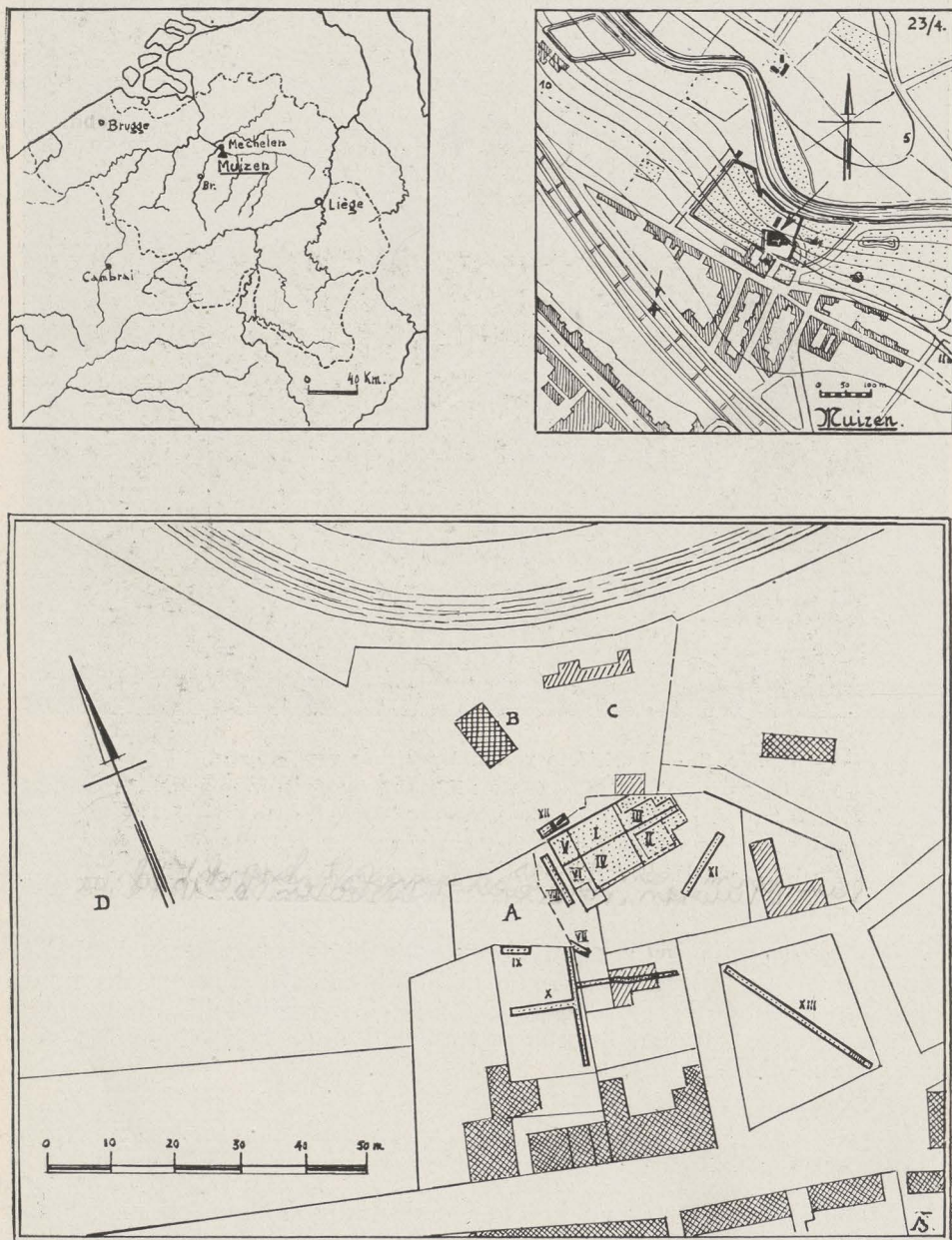
C. GESCHIEDKUNDIGE BRONNEN.

Naast de gegevens van het oudheidkundig onderzoek moest ook rekening worden gehouden met de aanduidingen door de archiefbronnen en het iconographisch materiaal verstrekt.

---

(1) Ik dank de H. Cattelain, Directeur van de Dienst voor Photogrammetrie en Lieutenant-Colonel Lenoir, van het Ministerie van Landsverdediging voor de toelating tot publiceren van deze photo.

Afb. 3. — Overzichtskaarten van het opgravingsveld :
+ vindplaats van de karolingische schat; A : oud kerkhof; B. C. D. : kloosterdomein.

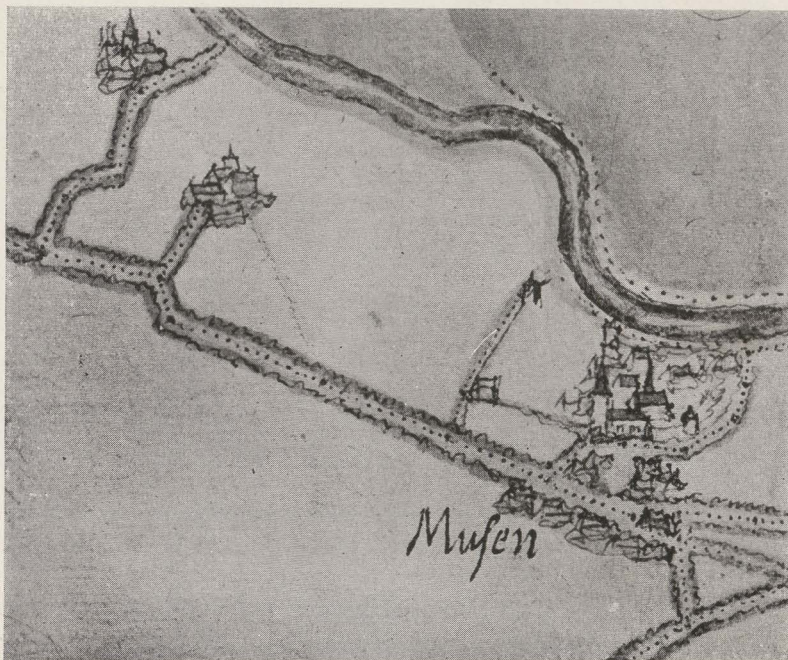

I. *Iconographie.* (1).

1. Schets van de dorpskom van Muizen, op het groot plan van Mechelen, opgemaakt door JACOB VAN DEVENTER (ong. 1560). Oorspronkelijke minuut (afb. 4).

Kleine, niet zeer duidelijke schets, welke slechts een gebouwencomplex rond de parochiekerk voorstelt.

Brussel, Kon. Bibl., Hss. 22090/54.

Afb. 4. — Uittreksel uit het plan van Mechelen, door Jacob van Deventer (Ikon. n° 1).

2. *Caerte ende Plattengrond der Stad ende Provincie van Mechelen gelijk den selven voor den Troubelen deser Nederlanden in wesen was.*

Zeer kleine voorstelling van de dorpskom; men ziet duidelijk een omheiningsmuur rond een gebouwencomplex. XVIe eeuw.

Brussel, Rijksarchief, KP Hss. 124.

---

(1) Afkortingen : Hss : Handschrift ; A. Capit. : Mechelen, Archief van het St Rombouts kapittel ; A. Mech. : Stadsarchief, Mechelen ; KP = Kaarten en Plans.

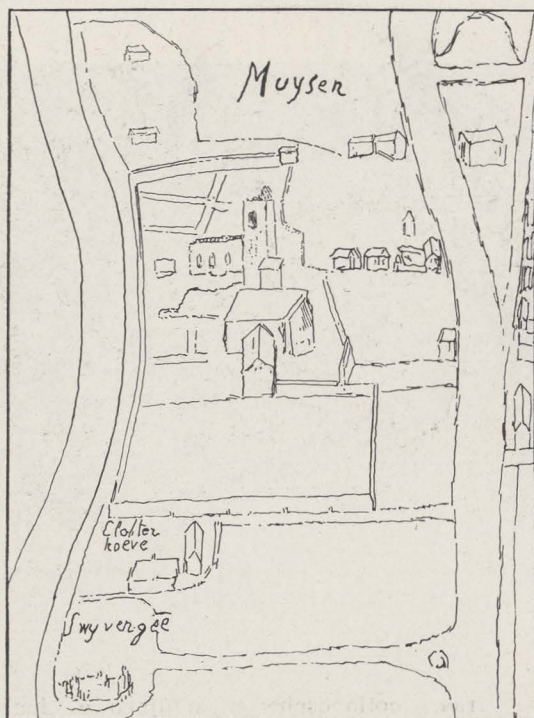
De volledige iconographie van Muizen werd samengebracht door A. VERBOUWE, *Iconographie van Vlaams Brabant*, VI, Kanton Vilvoorde, 1948, bl. 71 v.v., n^{rs} 347 tot 378.

3. Schets van kerk en klooster na de verwoestingen van 1580 (afb. 5).

Deze tekening maakt deel uit van een algemene kaart van Muizen, waarschijnlijk uit het einde van de XVIe eeuw. Daar we het origineel van deze kaart niet zagen kunnen we ons niet uitspreken over uitzicht, noch zelfs over de authenticiteit ervan.

Kopie verstrekt door de H^r A. Mariën,
Mechelen.

Afb. 5. — Muizen na de verwoestingen
van 1580 (Ikon. n° 3).

4. Figuratieve kaart van Muizen, Hever, Bonheiden.

Zeer conventionele schets. 1610.

Mechelen, A. Capit., Farde Muizen.

Vervolgens hebben we een hele reeks afbeeldingen van de St Lambertuskerk en van het nonnenklooster, die alle tot dezelfde prototypen schijnen op te klimmen. De onderlinge verschillen zijn te wijten aan persoonlijke fantasie en aan het esthetisch gevoel van de kunstenaar.

De meeste van deze voorstellingen dragen een jaartal uit de XVIe eeuw, gewoonlijk 1560/1566. Ze zijn alle geantidateerd want ze stellen de kerk voor zoals ze er uitzag na 1625, toen de toren reeds een

verdiep had bijgekreken; het meerendeel mag zelfs in de XVIIIe eeuw geplaatst worden.

5. *Muysen langst de dyle te zien. 1560. (afb. 6).*

Afb. 6. — De St Lambertuskerk van uit het Noorden. Oude schets (De Noter?) (Ikon. n^r 5)

6. *Muysen buyten Mechelen langst het dorp te zien. 1560. (afb. 7).*

Deze twee fraaie potloodschetsen schijnen op het eerste zicht de meest natuurgetrouwe te zijn : ze werden ter plaatse opgenomen, wat duidelijk blijkt uit de onderlinge schikking en de perspectief der gebouwen. Doch de interpretatie is vrij romantisch. Bij het vergelijken van de voorstelling van de kerk op beide tekeningen vallen dadelijk enkele afwijkingen op : van de Dijle gezien schijnt de toren veel hoger dan vanuit het dorp ; de resp. breedte van het verhoogde en het lage dak verschilt eveneens, zo ook de lengte van het koor. De schikking van de vensters geschiedde enkel naar esthetisch gevoel : in werkelijkheid moet het schip drie gelijke traveeën bezitten. De voorgestelde kerk is deze tussen 1636 en 1759.

Wat de legende betreft, deze hoort paleographisch evenmin thuis in de XVIe noch zelfs in de XVIIe eeuw ; wij beschouwen hier niet het opschrift in inkt, dat slechts een moderne transcriptie is van de oudere tekst ; noch lettervorm, noch spelling komen met het jaartal overeen. O. i. staan we hier voor tekeningen uit het einde van de XVIIIe eeuw, wat niets afneemt van hun belang als iconographisch dokument, daar zij als voorbeeld voor de reconstituties van De Noter en talrijke andere gediend hebben ; wij hebben zelfs de indruk hier oorspronkelijke minuten van de Noter voor ons te hebben, doch dat blijft een veronderstelling.

Muisen, Verzameling M. Van Delft.

Afb. 7. — De St Lambertuskerk van uit het Z-W. Oude schets (De Noter?) (Ikon. n° 5).

7. *Het Klooster van Muysen, buyten de Stad Mechelen.*

Naamloos (J. F. Mardulyn). Lavistekening uit het einde der XVIIIe eeuw, 21 x 25,2. In het album «*Malines et ses Monuments*», fol. 73.

Brussel, Kon. Bibl., Hss. II 1495.

Verbouwe 348a.

8. *Het Klooster van Muysen buyten de Stad.*

Ongeveer hetzelfde en van dezelfde hand als het vorige; aquarel, 21 x 37,2.

A. Mech. n° 50/12.

Verbouwe 348b.

9. *Het Klooster van Muysen buyten Mechelen (afb. 8).*

Lavistekening uit het midden van de XIXe eeuw; 22,5 x 35,8; in het *Album Van den Eynde*, II, n° 92/41.

Even vrij geïnterpreteerd als het voorgaande; de traptoren is duidelijk zichtbaar; de kerk ligt buiten de muur van het klooster.

A. Mech.

Verbouwe 348 c.

10. *Pentekening van klooster en kerk van uit het Noorden.*

Waarschijnlijk naar hetzelfde prototype als n° 9.

A. Mech., *Chronol. Aenw.* 1542, 28.

Afb. 8. — Klooster van Muizen met St Lambertuskerk (Ik. n° 9).

(Foto : Stadsarchief, Mechelen.)

11. De kerk van Muizen van uit het Noorden.

Kleine pentekening, ong. 9×11 , in de in handschrift aangevulde uitgave van de *Korte Chronyke van Braband en Mechelen* (de Azevedo), ad annum 1380, bl. 146.

Privaatbezit A. Mariën, Mechelen.

12. 't Klooster van Muysen aldaer gesticht 1385, verwoest 1577.

Get. : J. B. De Noter. Midden XIXe eeuw. Vrije kopij, bijgewerkt in romantische trant en met figuurtjes gestoffeerd. Aquarel, $22,5 \times 36,6$. In het *Album De Noter*, V, 232.

A. Mech.

Verbouwe 348d.

13. *Couvent de Muysen, hors Malines, long de la Dyle, 1560. Aquarelle de De Noter.*

Aldus vermeld in de catalogus van de veiling Goupy de Quabeck, Mechelen, 27/29 Mei 1879, n° 222.

Verbouwe 350.

14. *Le couvent de Muysen, vu de la commune, 1560. Aquarelle.*

In dezelfde catalogus als n° 13, onder n° 348.

Verbouwe 351.

Deze drie nummers van eenzelfde hand, zijn waarschijnlijk slechts varianten naar dezelfde voorbeelden. De legende van beide laatste nummers 13 en 14 is kenschetsend daar zij de letterlijke vertaling

is van deze der potloodtekeningen 5 en 6. Wij hebben spijtig genoeg de originelen niet kunnen weervinden, zodat het ons onmogelijk was de graad van herwerking door De Noter na te gaan (1).

15. *Klooster te Muysen 1566.*

Gezicht aan de zijde van de Dijle. Kopij naar onbekende tekening door SCHOEFFER. Aquarel 22 × 35,5.

Antwerpen, Verzameling E. Van der Veken.
Verbouwe 352.

Gaat terug op hetzelfde type als n^{rs} 5, 9, 10 e.a. Alleen de toren is wat scherper en het hoofdgebouw van het klooster meer de face gezien.

16. *Het klooster van Muysen buyten de stad.*

Pentekening, variante van n^{rs} 9 en 10. Alleen op deze afbeelding ziet men de regelmatige indeling van de beuk in drie traveeën, doch de schikking der vensters is waarschijnlijk niet juist; vgl. n^r 5.

A. Mechl., *Chronol. Aenw.*, ad annum 1387, 23.

17. *De generale meting ende Caertboeck der Prochie van Muysen... gemeten ten jaere 1725, door JAN VAN ACOLEYEN.*

Brussel. Kon. Bibl. Hss. 18112, f° 24, 18113-18, f° 11-12.

Verbouwe 356.

18. *Het dorp van Muizen figurerende op de Nieuwe caerte ende platte grondt der stadt ende provincie van Mechelen... Gemeten en gemaect in het jaer 1730 door P. VAN ANTWERPEN.*

Zeer kleine onduidelijke schets van de kerk.

A. Mech.

Verbouwe 357.

19. *Cours de la Dyle de Diest à Malines.*

Gekleurde kaart met de loop van de Dijle en de zeer conventionele afbeelding van de kerken en gebouwen aan de oevers gelegen. Iconographisch waardeloos. Waarschijnlijk dezelfde kaart als deze vermeld in *Inventaire des cartes et plans (Archives Gén. du Royaume)*, Brussel, 1848, bl. 46, n^r 349. Begin XVIIIe eeuw.

Brussel, Rijksarchief.

19a. *Gelijkaardige kaart als 19.*

Brussel, Rijksarchief, *Cartes Mss.* 374,
(voorlopig. A. Mechl.)

---

(1) Voor De Noter z.o.a. A. DE REES, *De De Noter's en hun werk*, Handelingen Kon. Oudh. Kring Mechelen, 42 (1947), 113-185.

20. *S. Agatha vereert tot Muysen...* (Afb. 9).

Kleine gravure met de voorstelling van de H. Agatha en op de achtergrond de kerk (15 x 9,2). Waarschijnlijk rond de jaren 1746 vervaardigd. De originele koperplaat werd destijds in de hof van de pastorie opgedolven. De kerk is in spiegelbeeld voorgesteld. Op de afbeelding zien we duidelijk de ingang in de zuidelijke zijbeuk en de muur welke kerk en pastorie verbindt.

Privaatbezit A. Mariën, Mechelen,
A. Callaert, Muizen.
Verbouwe 364.

21. *De kerk van Muysen* (afb. 10).

Van uit het Noorden gezien; naamloos (*J. F. Mardulijn*). Lavistekening, 18,5 x 26,5. Na 1772. In het Album «*Malines et ses Monuments*», fol. 111.

Brussel, Kon. Bibl. Hss. II, 1495.
Verbouwe 369.

22. *Eglise de la commune de Muysen, près Malines*. 1790.

Aquarel van *J. B. De Noter*.
Hetzelfde zicht als n° 21.

Veiling *Goupy de Quabeck, Mechelen* 27/29 Mei
1879, n° 257.
Verbouwe 370.

23. *Gemeynste Muysen*.

Primitieve kadasterkaart, opgemaakt door *Rossignon*, ong. 1820.
Brussel, Arch. van het Kadaster.

24. *Gezicht op de kerk van Muizen, door A. J. A. VAN DEN EYNDE* (afb. 11).

Lavistekening, 22,3 x 36, uit het midden van de XIXe eeuw. In het Album van den *Eynde*, III n° 131/35.

A. Mech.
Verbouwe 375.

Van de moderne documenten stippen we er slechts enkele aan, waarop we bij toeval de hand konden leggen :

26. *Muizen, St Lambertuskerk*.

Postkaart, uitgegeven door *R. V(an) d(e) S(ande)*, Rijmenam. Cliché Nels. Ong. 1934. De kerk is hier nog voorgesteld met gerestaureerd dak en bouwvallige torenspil.

27. *Muizen, St Lambertuskerk, buitenzicht* (afb. 12).

28. *Muizen, St Lambertuskerk, binnenzicht* (afb. 13).

Postkaarten uitgegeven door het huis *Senders*, Muizen, na de restauratie in 1937. Geeft een zeer goed idee van de toestand van de kerk vóór de vernieling van 1944.

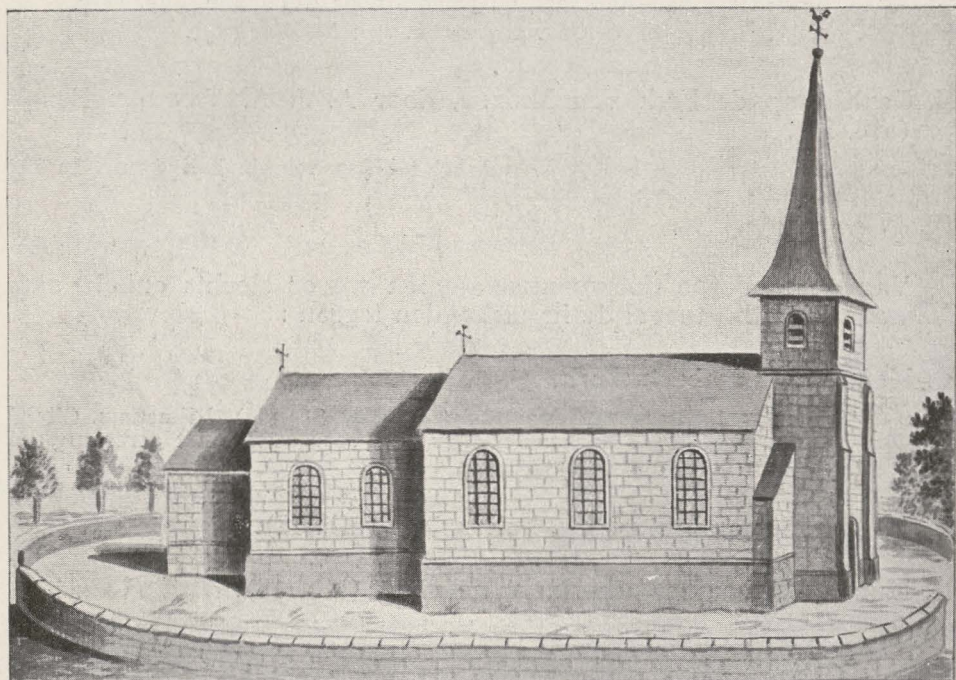
Afb. 9. — Gravure met de voorstelling
 van de kerk na 1743 (Ikon. n° 20).

←

Afb. 10. — De kerk van Muizen (J. F.
 Mardulijn).

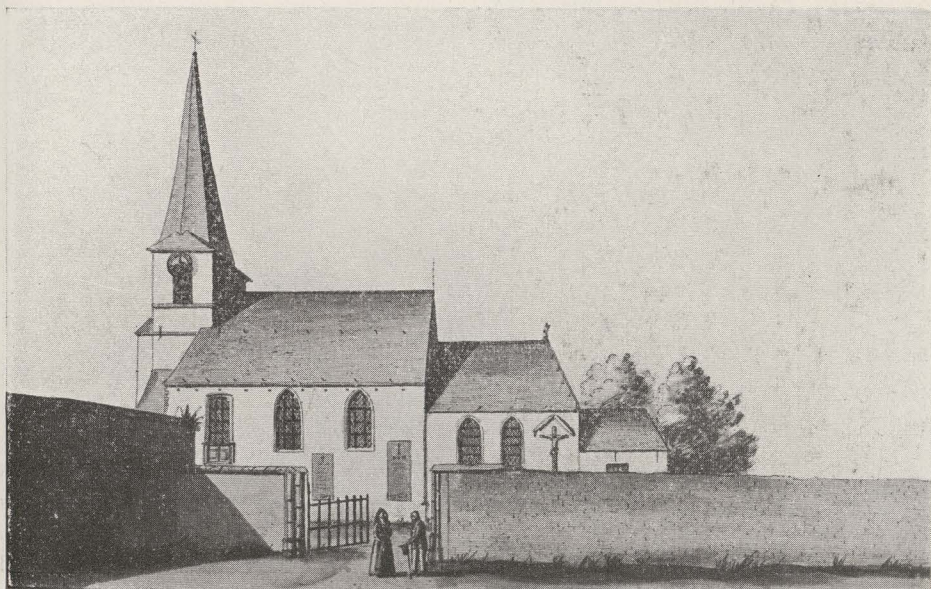
(Foto : Kon. Bibliotheek, Brussel).

↓

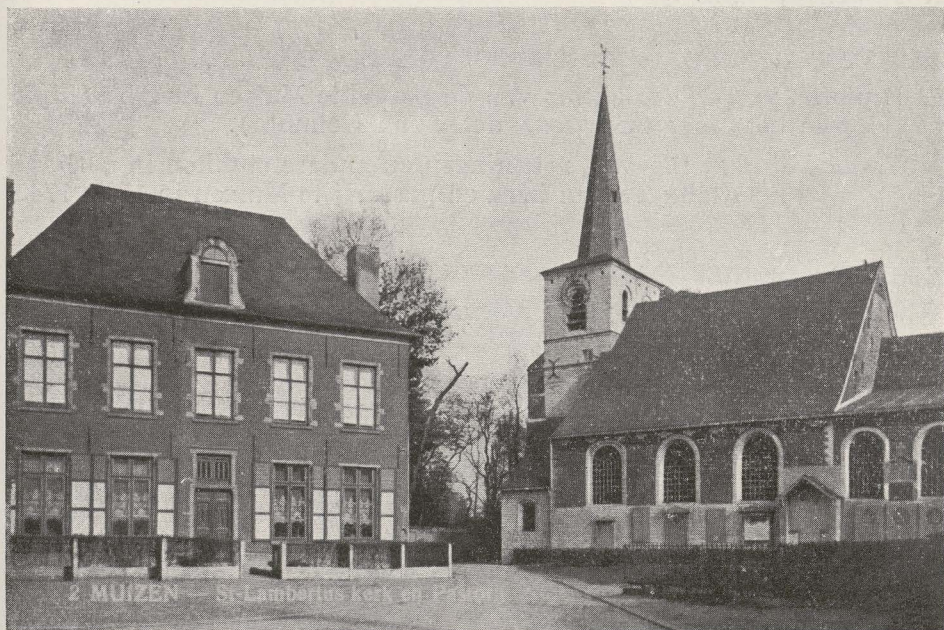

DE KERK VAN MUÏSEN.

Afb. 11. — De kerk te Muizen, door A. J. A. Van den Eynde (Ikön. n^o24).
(Foto : Stadsarchief, Mechelen.)

Afb. 12. — Algemeen zicht op kerk en pastorijs vóór de vernieling.
(Foto Senders, Muizen.)

Afb. 13. — Binnenzicht vóór de vernieling (1939).

(Foto Senders, Muizen.)

II. *Archiefbronnen.*

MECHELEN, ARCHIEF VAN HET St ROMBOUTSKAPITTEL (*A. Capit.*)

Diploma van de oprichting van de parochie Muizen in 1255 (copie van het *Liber Caeruleus*, door Van Helmont).

FARDE MUIZEN : Brieven, rekeningen en andere stukken in verband met herstellingen aan kerk en pastorie te Muizen in 1738, 1742, 1758, 1772.

MECHELEN, ARCHIEF VAN HET AARTSBISDOM (*A. Arch.*)

Mechliniensia, Visitationes Decanales (Muizen) : 1598-1620, 1626, 1633-1655, 1666, 1671, 1686, 1690, 1702, 1706, 1743, 1774, 1780, 1780/87, 1791, 1793.

BUNDEL MUIZEN : brieven in verband met de restauratie van de kerk in het begin van de XVIIe eeuw; enkele decanale vi-sieten : 1635, 1640, 1648, 1734, 1742, 1749, 1754;

Kerkgoederen : XVIIe en XVIIIe eeuw;

Varia.

MECHELEN, STADSARCHIEF (*A. Mecht.*)

Kerkrekeningen, Muizen, F 98/40.

KLOOSTER TE MUIZEN :

11 registers Jaarboeken : 1538-1782;

5 registers ontvangsten : 1585-1690;
13 cijsregisters : 1424-1781;
3 renteboeken;
2 registers rekeningen : 1615-1685;
necrologium.

KRONIJKEN :

EE I 35 (XVIe eeuw).
(DE AZEVEDO), *Korte Chronijcke... van Brabant... en van Mechelen*, z. j., 7 dln.
REMMERUS VALERIUS, *Chronijcke van Mechelen door (.....) pastoor in Muysen... tot den jaere 1680*, z. j.
R. GOOTENS, *Chronijck van Mechelen*, z. j.
N. STEYLAERT, *Chronijcke der oudheden geschiet soo binnen als buyten de stad en provincie van Mechelen*, z. j.

BRUSSEL, KON. BIBLIOTHEEK, HANDSCHRIFTEN.

11673 : *Varia van het klooster van Muizen.*
16526 : *Chronijcke van de priorije van Muysen binnen Mechelen van haer beginsel tot den jaere 1638.*
18107-111, f° 87-175 : *Chronicon prioratus de Musenis.*
21140 : *Chronijcke van het Clooster van Muysen eertijds buyten nu binnen Mechelen... beschreven door een religieuse van 't selve clooster en volgens desselfs orginele handschrift aldaer berustende naegeschreven.*

BRUSSEL, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF.

Archives Ecclésiastiques (1) :
3560 : *Cure de Muysen*. Landpachtregisters.
3561-3562 : kerkgoederen.

MUIZEN, GEMEENTEARCHIEF.

Nomina mortuorum in parochia de Muysen ab anno 1636.

MUIZEN, KERKARCHIEF.

Stukken in verband met de jongste herstellingen.

MUIZEN, PRIVAATBEZIT.

Register van de kercke van Muysen, gemaect door Remmerus Valerius, pastoor van Muysen, in 't jaer 1639.
Manuale pastoratus de Muysen (1662).
Register van den heylighen Gheest van Sinte Lambrecht binnen de prochie van Muysen.

BORNEM, ARCHIEF DER PATERS BERNARDIJNEN.

Parva descriptio Monasterio de Musenis.

---

(1) De volgnummers zijn deze van de « *Catalogue Général des Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale de Belgique* ».

D. HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

I. De Moderne Kerk

Het in 1944 vernielde gebouw kwam in grote trekken overeen met de in 1772 opgetrokken kerk. De oude gothische constructie, in de XVIIe eeuw reeds gewijzigd, was blijkbaar te klein geworden en men besliste ze te vergroten; dit geschiedde in 1772 op kosten van het St Romboutskapittel te Mechelen (1). De uitbreiding gebeurde door de aanbouw van twee zijbeuken, hetgeen, technisch, een hele ombouw van het gothisch schip met zich bracht (2).

De opgraving bracht slechts de bevestiging van dit plan : de witstenen buitenmuren der gothische kerk werden tot tegen de grond afgebroken en dienden als basis voor de vier pijlers; vier aanzetpijlers bevinden zich in de oost- en westelijke afsluitingsmuren. De oude afbraak wordt herbruikt om de nieuwe fundering te vormen. Tijdens deze grondwerken werd een groot gedeelte van de « karolingische » centraalbouw uitgebroken.

De bouwtechniek is overal dezelfde : de funderingsgrachten werden in de zandgrond uitgegraven tot op een diepte van ongeveer 150/170 cm en opgevuld tot een hoogte van 100 met een vast mengsel van witte zandsteen, van baksteen en harde witte kalkmortel. Vanaf 100 cm onder het vloerpeil is de muur in een regelmatig en uiterst stevig verband opgetrokken; ongeveer 1 m breed aan de voet, versmalt hij trapsgewijze tot, aan de oppervlakte, de voorziene breedte bereikt is : gezien de gesteldheid van het terrein verschilt deze van noord- tot zuidmuur : de muren van de zuiderzijbeuk en van de doopkapel hebben een normale breedte van 60 tot 78 cm; de noorderzijbeuk echter, die op een terrasvormige uitbreiding van de heuvel ligt, is langs de drie zijden omsloten door een 83 cm dikke muur. Het gebruikte materiaal is de Boomse baksteen van 19,2 × 9,2 × 4,7 cm (3); de mortel, zeer hard en wit, bestaat uit zand en kalk.

(1) « *Ecclesia jam noviter est constructa excepto choro sumptibus capituli Metrop. S. Rumoldi* » : A. Arch., Vis. Dec. 79, 1774. Het totale bedrag der onderneming beliep 10624 gulden, 10 stuivers, 1 oord, volgens de in het Kapittelarchief bewaarde rekeningen (A. Capit., Farde Muizen, Reken. 1772).

(2) « *Ten jaere 1772 is dese vergrootinge gedaen in deser voeghen : naer verschijde projecten wel overweeght te hebben is geen en bequameren middel gevonden als de selve kercke te verbreedden met pillaren te stellen op de fondamenten van den ouden müer, ende van bijde de zijden te maecken eenen beuck* » : « *Rekeninge, Bewijs ende reliqua... over den ontfanck ende uytgeef gedaen tot het vergrooten van de kercke van Muysen...* » : A. Capit., Farde Muizen, Reken. 1772.

(3) « *...dobbelen steen, à 6 gulden, 3 stuivers de duizend* » ; de steen werd te Muizen aan de Dijle geleverd ; het vervoer beliep 18 stuivers de duizend en het lossen 9 stv.; 17.000 papensteen à 5 gld., 18 stuivers de duizend. Steenbakker Pauwels, Boom. : A. Capit., Reken. 1772.

De kalk werd in vaatjes geleverd : « *Aen geleverden calck... à 7 stv. 3 oorden het vat, te leveren aen het waeter te Muysen* ». De rekening vermeldt

Als technische bijzonderheden kunnen worden aangestipt : de laag schaliën tussen de onderste lagen van de opstand van de muur (1), als bescherming tegen de vochtigheid en het gebruik van regelmatig gekapte witte brabantse zandsteen uit Kampenhout (2) als parament aan de buitenzijde tot op een hoogte van ong. 3 m (z. afb. 12); hiermede wordt de traditie van het reeds bestaand koor (z. blz. 147) voortgezet. Buiten de zijbeuken werden eveneens aan weerskanten van de toren kleine vertrekken aangebouwd (3) « *ter occasie van dit werk is bevonden dat de muren van de suydt zijde ende van de noort zijde van den thoren verslapt waeren door oudthyt ende door brandt, om welcke reden aan iedere zijde gemaeckt zijn twee nieuwe mueren dienende tot stijvinge van den thoren, tusschen welke mueren in de suydt zijde is gemaeckt de punte baptismael ende in de noort zijde den trap van den thoren met plaetse voor eenighe grove meubelen van de kercke* ».

Uit deze tekst blijkt duidelijk welke veranderingen in het westelijk gedeelte van de kerk werden aangebracht : ten Zuiden werd de gotische doopkapel vergroot door de zuid- en oostmuur respectievelijk te verschuiven en te vervangen (afb. 69).

Aan de noordzijde werd de oude ronde traptoren gedeeltelijk weggebroken en vervangen door een 60 cm brede muur : in de fundering en denkelijk ook in de opstand leunde deze laatste aan bij de westmuur van de traptoren (pl. I; afb. 50) en vervolgens tegen de toren tot op een hoogte van 7 m 10 (4); aldus ontstond een smal langwerpig vertrek (5,10 × 1,30) (afb. 10) waarin een houten trap werd aangebracht.

De westflank van de toren behoudt de oude steunberen; de oostflank wordt hersteld en aan de buitenzijde gedeeltelijk vervangen door een baksteenmuur, vooral daar waar de beide aanzetmuren van de « karolingische » kerk uitgebroken waren (afb. 14). In de toren wordt het gewelf van het gelijkvloers vervangen door een houten zoldering. De ingang bleef als vroeger in de westelijke travee van de zuidzijdbeuk (afb. 9). Aan het oostelijk deel van de kerk werden geen veranderingen gedaan : het koor was reeds in het begin van de XVIIe eeuw gebouwd en de sacristie in 1759. De oostelijke afsluitingsmuren van de zijbeuken sluiten aan bij gothische kerk (pl. I : L III, L VII; afb. 69, 36 en 19).

Van de opstand werd hoger reeds het essentiële medegedeeld; de opgraving bracht hierbij niets nieuws, tenzij dat op de toren nog de sporen konden afgelezen worden van de helling en de hoogte van het

---

een totaal van 2642 vaatjes. Tevens wordt melding gemaakt van « *doornickschen calck* ». Verder « ... 250 kerren saevel voor den calck à 3 stv. per kerre »; « *werkvolck voor calck blusschen en maeken, ... fundamenten graven...* » : A. Capit., *ibid.*

(1) 14,5 × 22,5 cm, bovenaan afgerond en van twee gaatjes voorzien.

(2) « *Aen Jacobus van Steenwegen over vraghten van witten steen van campenhout naer muysen te voeren... 61-10-0* ». (A. Capit., *ibid.*).

(3) A. Capit., Farde Muizen, Rek. 1772.

(4) Op het einde van vorige eeuw werd deze muur tot tegen de grond weggebroken.

Afb. 14. — De toren : oostflank.

dak (15 m), dat de drie beuken overspande; het was afgedekt met schaliën (1); van binnen was de houten zoldering boogvormig bepleisterd evenals de binnenwand, en misschien geverfd.

Van de bevloering bleef niets meer ter plaatse tenzij enkele plaveien tegen de noordmuur van de zijbeuk (pl. I : L II) : het zijn witte zandstenen tegels van 18,5 × 18,5 cm (2).

Hoe de nieuwe kerk er uitzag kennen we best door gravuren uit de XVIIIe en de XIXe eeuw : afb. 10, 11; vgl. afb. 12.

Uit de decanale visieten der zeventiger jaren straalt de fierheid over het nieuwe heiligdom : « *Desservitor J. B. Van Calster, Ecclesia jam noviter est constructa excepto choro sumptibus capituli metrop. S. Rumoldi... est bene sarta tecta, nitide de al-bata, habet vitra integra* (3), *portas et seras firmas, pavimentum planum et decens, est undequaque bene clausa... Coemeterium est clausum muris tamen ab una*

parte est ruinosus, sed reficietur quam primum (4). *Sunt tria altaria, summum altare est consecratum; alia habent lapidem consecratum; in summo altare est pictura representans Christi nativitatem. In alio est imago B. M. Virg. in tertio imago S. Agathe, omnes satis decorem... nova sunt et omnia rite tecta et omnibus necessariis instructa ad celebrandum missae... Ecclesia adhuc magis ornata... sunt duo confessiona-libus valde apta... Turris bene constructa est et sarta tecta... sacristia est bene clausa... sunt tres campanes... Baptisterium est bene clausum juxta introitum* » (5).

(1) «...47300 schaliën à 11 gl. de duisend, ter plaetse geleverd » ; 58 schalie-veursten à 3 stv. per stuk : A. Capit., *Reken.* 1772.

(2) « 310 duim plavey... 7-9-0 ; 75 geschuerde plavey 0-12-0 : *ibid.*

(3) « 233 + 132 voet nieuw glas à 4 st. 3 oorden de voet ; 31 voet oud glas à 9 oorden en een negenmanneke de voet » : *ibid.*

(4) 1782 : « *necdum refectus est, sed lapides jam parati sunt...* » ; 1784 : « *restauratio coemeterii facta est* » : A. Arch., *Vis. Dec.* : 79, 1780/87.

(5) A. Arch. *Vis. Dec.*, 79, 1774, 1780 en 1780/87.

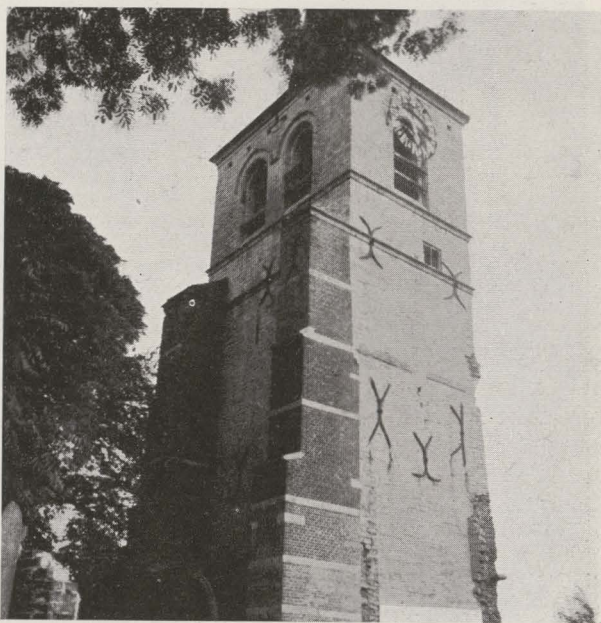

Na de herstelling van de kerk worden ook de kerkhofmuur en de pastorie in orde gebracht (1784-1787) (1).

Een nieuwe verandering wordt aan de kerk aangebracht in 1862 : de westelijke steunberen tegen de toren blijken niet stevig genoeg en worden tot in de fundering vervangen door massieve constructies (2); evenals het overige van de kerk en in dezelfde zin als de vroegere steunberen van 1738, worden zij in baksteen opgetrokken met een parement in witte steen tot op 2,05 m en horizontale banden in hetzelfde materiaal; de verspringingen zijn in blauwe steen gekapt (afb. 15) (3).

Terzelfdertijd wordt de zuidingang dichtgemetseld en vervangen door een westportaal; beide nieuwe steunberen worden verbonden door een muur waarin de omlijsting van het portaal in blauwe arduin is uitgespaard; het geheel wordt overdekt.

Haar jongste uitzicht verkreeg de kerk in 1897 toen aan weerszijden van het koor een kapel werd gebouwd : afb. 16 en 69 (1897); hiertoe werd ten Noorden van het koor het terrein met allerlei afval opgehoogd. Ook de noordelijke ruimte tegen de toren met de trap, wordt vergroot; de nieuwe trap komt binnen in de toren te staan.

Afb. 15. — De toren van uit het Z-W., met moderne steunberen (1865).

II. De Gotische Kerk

Het geschiedkundig overzicht betreffende de gotische kerk kan in twee tijdperken worden verdeeld : een eerste tijdvak gaat van de oprichting tot de brand van 1578/80. Met de daarop volgende restauratie begint de tweede periode die eindigt in 1772.

(1) Ibid. 1780/87.

(2) In fundering zijn beide steunberen verbonden door een 80 cm brede muur.

(3) Rekening van de kerkfabriek, Muisen, 1 Oct. 1862.

Afb. 16. — Algemeen zicht op het oostelijk gedeelte van de opgraving.

A. De gothische kerk tot 1578.

1. Historisch overzicht.

Alvorens de bouwgeschiedenis van deze kerk te behandelen past het een bondig overzicht te geven van de geschiedenis van het nabijgelegen nonnenklooster, zoniet bestaat er gevaar dat documenten betreffende het klooster en de parochiekerk verward worden.

Het probleem dat zich hier stelt is het bestaan, naast de parochiekerk, van een afzonderlijke kloosterkerk.

Volgens Sanderus (1), de Mechelse kronijken (2) en de kronijken van het klooster (3) ontstond dit laatste rond 1380, toen twee kluizenaresen zich vestigden in « *eene cluyse staende in het dorp van Muysen vast aen de dorpskercke aen d'ander sijde van de dele* » (4). Het bestaan ervan wordt vanaf 1379 bevestigd in de Mechelse stadsrekeningen, door de vermelding van giften aan de kloosterlingen gedaan (5).

Uit dit verhaal blijkt dus dat de parochiekerk van Muizen in 1380 reeds bestond.

Het aantal kloosterlingen groeit stilaan; de gemeenschap volgt de regel van de derde orde van St Franciscus om in 1387 tot de Cisterciënserorde toe te treden, waarschijnlijk na tussenkomst van de abt van Baudeloo (6). In 1388 werden, volgens de Azevedo, de schamele gebouwen door een onweder vernield (7).

Na de confirmatie van het klooster in 1396 zorgde de gemeenschap die reeds tot 12 personen was aangegroeid, ook voor de materiële inrichting der gebouwen: want terwijl de eerste kloosterlingen waarschijnlijk de godsdienstoefeningen volgden in de aanpalende parochiekerk, doet zich nu de noodzakelijkheid voelen in een afzonderlijk vertrek koor te houden (8). Op 19 Maart, waarschijnlijk van het jaar

(1) A. SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae*, I, Hagae Comitum, MDCC XVI, bl. 566-569.

(2) O.a. (DE AZEVEDO), *Korte Chronijcke ...van Brabant als... van Mechelen*, Leuven, z.j., ad annum 1380 en 1387; *Chronijcke van Mechelen door REMMERUS VALERIUS, pastoor van Muysen... tot den jaere 1680*, Mechelen, z.j., a.a. 1380, bl. 18/19.

Vgl. verder: Kan. SCHAEFFER, *Historische Aentekeningen rakende de kerken, de kloosters, de ambachten en andere Stichten der Stad Mechelen*, II, bl. 374-380; (VAN DEN EYNDE), *Provincie, Stad ende District van Mechelen opgehieldert*, Brussel, 1770, II, 179-191; VAN GESTEL, *Historia Sacra et profana Arch. Mechlin.*, 1725, I, bl. 85; J. LAENEN, *Kerkelijk en Godsdienstig Brabant*, II, bl. 40; Id., *Bij de nonnekens van Muizen*, Amsterdam, 1927; J. CANIVEZ, *L'ordre de Cîteaux en Belgique*, I, bl. 229-231; M. VERJANS, *Het Kloosterleven, in Mechelen die Heerlijke*, bl. 642 v.v.

(3) Rekeningen en Jaarboeken van het klooster van Muizen in het Stadsarchief te Mechelen; *Parva descriptio Monasterii de Musenis*, bewaard op het archief der Paters Bernardijnen te Bornem; *Chronicon prioratus de Musenis*, Brussel, Kon. Bibl., Hss. 18107-111, f° 87-175 en ibid. n° 16526.

(4) A. Mech., *Chronol. Aenwijser, ad annum 1387*, bl. 27-28. « *aen d'ander sijde van de dele* » is waarschijnlijk de nederlandse vertaling van de latijnse aanduiding die we in een schepenakte uit 1379 (*Chronol. Aenw.*, 1379, bl. 32) vinden: « *obtulit ...ad opus monasterioli de Musenis (terram) sitam in Musenies inter atrium ecclesie ibidem ex parte una et diliam ibidem ex altera* ». SANDERUS heeft de wending beter verstaan en vertaalt: « *...een cluse staende in het dorp van Muysen, vast in de dorpskercke, aen d'ander sijde de dele daer in besloten* ».

(5) A. Mech., *Chronol. Aenw.*, ibid., en 1382, bl. 86; 1385, bl. 83, 67; 1386, bl. 30; 1388, bl. 30, 76; 1389, bl. 58; 1390: bl. 31; 1392, bl. 29 e.a.

(6) Volgens de Jaarboeken van het klooster in de *Chronol. Aenw.*, a.a. 1387, bl. 28.

(7) *Chronijcke van Mechelen*, a.a. 1388.

(8) « *Post confirmationem cum essent numero duodecim, nondum habentes ecclesiam ceperunt ipsas matutinas pro prima vice cantare in aliquo oratorio secundum ritum ordinis Cisterciensis, die Sti Andreae anno 1398* »: *Parva Descriptio*, Bornem. Z.o. SANDERUS, o.c., bl. 567 en A. Mech., *Chronol. Aenw.*, 1398, bl. 56.

1405 (1), wordt tot de bouw van de kerk besloten; de eerste steen ervan werd gelegd door Petrus de Greve, kapelaan (2) en op 27 October 1407 werd zij door de bisschop ingewijd (3).

In 1483 lijdt het klooster enige schade door oorlog (4); dan horen we van de kerk niets meer tot in 1542 de nonnen, omwille van het dreigend oorlogsgevaar, binnen de stad Mechelen vluchten; na een paar maanden reeds keren zij terug; echter niet voor lang want in de zeventiger jaren van de XVIe eeuw valt het klooster de godsdienstoorlog ten offer. De nonnekens verlaten in 1580 voorgoed hun Muizens huis (5).

In geen enkele van deze teksten wordt tegelijkertijd van kloosterkerk en van parochiekerk gesproken. Toen het klooster gesticht werd, bestond de kerk van Muizen. Eenmaal tot de Cisterciënserorde toegetreden, denken de kloosterlingen aan een eigen kerk. Het is niet aan te nemen dat de parochiekerk haar eigen statuut zou verloren hebben om tot kloosterkerk omgevormd te worden. Anderzijds is het in de Cisterciënserorde een vaste regel, ja een *conditio sine qua non*, dat ieder klooster een eigen oratorium of kerk bezit (6). De tekst van de *Parva descriptio* is duidelijk: « *nondum habentes ecclesiam* » alhoewel de parochiekerk aan het klooster paalde. Zij beschouwen dus deze kerk niet als hun kloosterkerk doch bouwen een eigen kapel in 1405/07.

In de rekeningen en jaarboeken uit de troebele periode van 1578/80 wordt melding gemaakt van de verkoop van een kelk, twee paar zilveren ampullen, een pateen en zilveren wierookvat (7); denkelijk behoren deze voorwerpen niet tot de parochiekerk; dat deze laatste wel afzonderlijk bestond bewijst het feit dat in de zelfde rekening gezegd wordt dat « *mijnheer de pastoor des dorps van Muysen oock gedwongen sijnde met alle de parochianen te vertrecken binnen der stadt Mechelen, met ons heeft blijven te cost gaen* » (8).

(1) Dit is het jaartal door SANDERUS, l.c., gegeven, in tegenstelling met de andere kronijken (behalve Brussel, *Kon. Bibl.*, Hss, 21140, f° 6).

(2) « *Ende also voorsien sijnde van tijdelijke goederen, soo hebben wij besorgt geweest van eene kercke te bouwen waervan de eerste fondamenten heeft gelijdt heer Petrus de Greve onsen kapelaen ende weldoender* » : uit de Jaarboeken van het klooster in *Chronol. Aenw.*, 1400, bl. 80.

(3) « *Anno autem 1400, 19 martii ceperunt ædificare ecclesiam. Quæ ecclesia fuit consecrata ab episcopo anno 1407 in profesto sanctorum Petri et Pauli* », : « *Parva Descriptio...*, Bornem; *Chronol. Aenw.*, 1407, bl. 19.

(4) *Chronijke van het klooster...*, *Kon. Bibl.*, Hss 21140, bl. 10.

(5) « *Cum autem jam haberent pulcherrimum et bene ædificatum monasterium... 30 julii 1542 de consensu ipsius magistratus et consensu ipsius Abbatis Sti Bernardi derelinquerunt monasterium et venerunt Mechliniam. Interdum omnia bona monasterii destruebantur. Deo autem favente eodem anno redierunt ad pristinum monasterium, sed heu, dum omnia summo labore redegerant in pristinum statum, occurebat anno 1577 iterum tristissimum et angustum tempus belle pejus priore bellum scilicet acatholicorum ita ut tunc temporis coactæ fuerint omnia relinquere...* » : *Parva Descriptio...*, Bornem.

Z.o. *Chron. Aenw.*, 1542, bl. 28, 29, 35. Klooster van Muysen, *Rekeningen*, 1578, 46 (A. Mech.).

(6) Naar een mededeling van E. P. R. De Ganck, O. C. R.

(7) A. Mech. : *Klooster van Muizen, Rekeningen*, 1578, 31 v°.

(8) *ibid.* 1575-1609, bl. 49.

Uit een attestatie opgemaakt door de overste van het klooster in verband

Naast deze argumenten die pleiten in het voordeel van een afzonderlijke klooster- en parochiekerk, bestaan ook enkele gegevens waaruit het tegenovergestelde zou kunnen blijken. Vooreerst het iconografisch materiaal: vooraf dient opgemerkt dat het klooster als dusdanig reeds niet meer bestond (1580) toen de meeste afbeeldingen gemaakt werden (1). Behalve op het oudste document, de kaart van J. Van Deventer (afb. 4) waar twee torentjes te onderscheiden zijn, wordt op al deze afbeeldingen het Muizenklooster voorgesteld met, in het gebouwencomplex ingeschakeld, de parochiekerk; bij de meeste voorstellingen omsluit de kloostermuur ook de St Lambertuskerk; slechts nummers 9 en 10 maken hierop uitzondering; of ze daarom minder betrouwbaar zijn durven we niet beweren. Nergens ook vinden we de voorstelling van een kloosterkerk of kapel: in de opvatting van de tekenaars was de kerk dus in het klooster ingeschakeld; op het eerste zicht is het naast elkaar bestaan van twee kerken onlogisch, doch het geval doet zich ook elders voor.

Een laatste aanduiding voor het verband tussen klooster en parochiekerk is het feit dat deze laatste nog in de XVIIe eeuw 8 stuivers ontving telkens een religieuze de geloften aflegde (2).

Alles bij elkaar genomen schijnt het dus waarschijnlijker dat de kloostergemeenschap over een eigen bidkapel beschikte, te onderscheiden van de parochiekerk.

Stemt het oudheidkundig onderzoek hiermede overeen? (3)

Zo we veronderstellen dat klooster- en parochiekerk een en hetzelfde gebouw zijn, dan werd de gothische St Lambertuskerk in 1407 gewijd. Dan werd ook rond 1400 de « karolingische » kapel afgebroken (zie verder). Wonder genoeg wordt hiervan geen woord gerept in de annalen van het klooster. Dat blijkt dus onwaarschijnlijk en het wordt door de kronijkschrijvers bevestigd: GOOTENS, STEYLAERT, e.a. beweren dat de ronde tempel der Muzen (lees: « karolingische » kerk) nog stond in 1501 en dan werd afgebroken en vervangen door de St Lambertuskerk (4).

met de plunderingen door de soldaten in 1575, blijkt dat uit de kerk van het klooster de meeste altaarstukken, gewaden en andere kostbaarheden geroofd werden: tekst bij DE AZEVEDO, o.c., a.a. 1572.

(1) Zie hoger, bl. 120.

(2) A. Mech., *Kerkrekeningen Muizen*, 1638 tot 1670; dit geschiedde uit kracht van een overeenkomst gesloten op 15 Aug. 1592 (*ibid.* 1658).

(3) Wij waren niet in de gelegenheid op de plaats van het vroegere klooster opzoekingen naar de eventuele kerk van 1407 te verrichten.

(4) R. GOOTENS (1684-1748), *Chronijck van Mechelen* (A. Mech.), N. STEYLAERT, *Chronijcke van Mechelen* (XVIIe eeuw); *Oude Chronijcke van de Memorabelste Geschiedenissen des Nederlandts ende principalijck van de Provincie van Mechelen, bij de Canonijcken Regulieren van St Augustinus tot Tongeren* (A. Mech.): « ende tot Muysen bij Mechelen comende... vont daer eenen tempel staen ter eeren der negen godinnen des gesanghs die daer van de heydenen aenbeden wierden... Lambertus wijde desen tempel ter eeren godts... ende stelde daerinne priesters... in 't voors. jaer 1500 is den voors. tempel tot Muysen afgebroken ende eene nieuwe kercke in deszelfs plaetse gemaect ende dessedert den naem van St Lambertus behouden ». In een kronijk van het midden van de XVIe eeuw (A. Mech., EE I, 35) lezen we: « aengaende de ronde kercke te Muysen waer in als voors. de heydenen haren dienst deden, welck menschen noch int leven gesien hebben... ».

Afb. 17a. — Fundering van de zuidmuur van de XVIe eeuwse kerk.

nen wijzen op een ontstaan in het begin van de XVIe eeuw.

Toen werd het polygonale bedehuis vervangen door een rechthoekige kerk met één enkele beuk van 9,13 op 13,30 m. Twee steunberen van ongeveer 70 × 60, aan de buitenkant der lengtemuren duiden aan dat deze ruimte in drie gelijke traveeën was ingedeeld. Met het oog op de nieuwe constructie werd de vroegere centraalbouw behalve het koor, de toren en de traptoren, die in gebruik bleven, tot tegen de grond neergehaald; in de overkruisingen dienden de oude muren

Als tweede datum voor de bouw van de gothische parochiekerk hebben we dus 1500/1501.

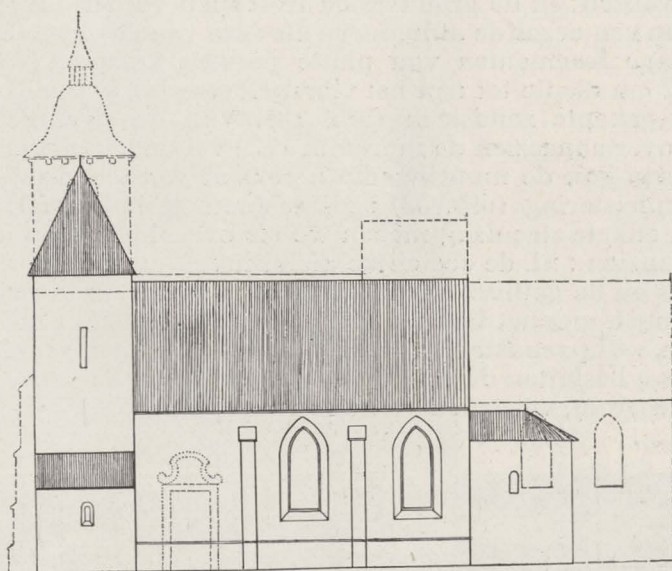
2. *Bouwgeschiedenis* (pl. I, afb. 17).

Archeologisch kan deze datum niet zo juist bepaald worden. Het rechthoekig plan is dit van een gewone dorpskerk, terwijl door het ontbreken der opstanddelen geen stijlkenmerken meer aanwezig zijn. De kerk is ouder dan het in de XVIIe eeuw gebouwde koor; de aanwezigheid van enkele fragmenten van grote bakstenen in de grondvesten kun-

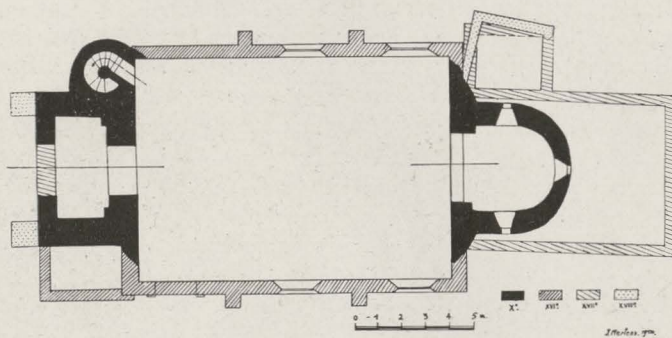

Afb. 18. — Gothische muur met steunbeer (J III) en oudere graven.

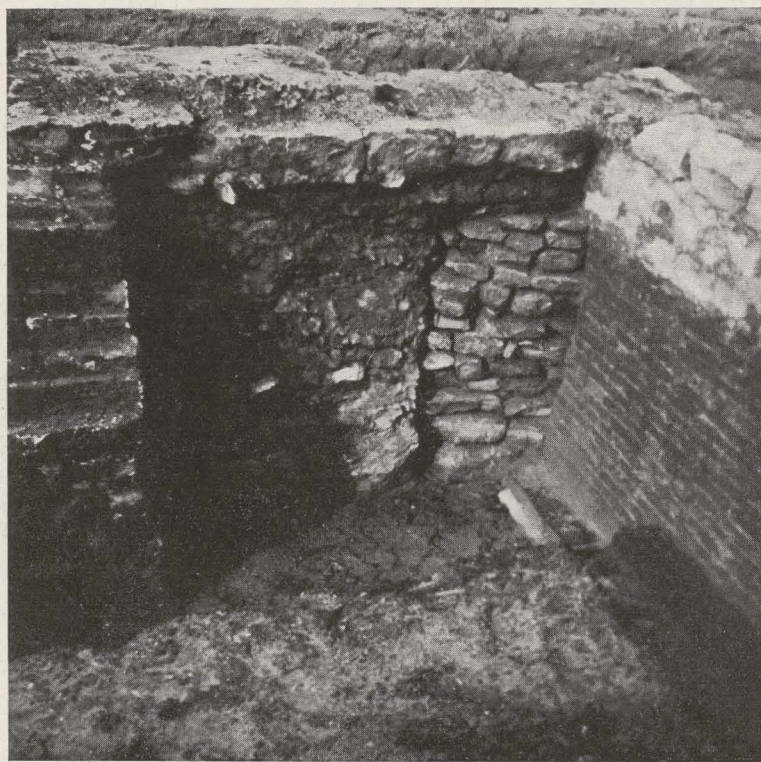
MUIZEN - S. Lambertus.

Afb. 17. — Plan en opstand van de gothische kerk,
met latere herbouwingen.

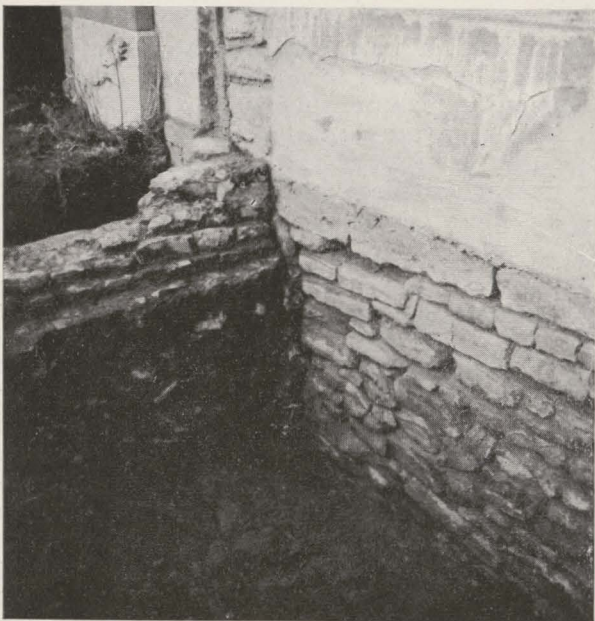

als fundering (pl. I : E III, L III, L VII; afb. 33). Waar geen oudere muren voorhanden zijn werden de funderingsgrachten uitgegraven tot op een diepte van ongeveer 145 cm en volgestort met een vast mengsel van witte breuksteen en harde kalkmortel (afb. 17a). Het materiaal is de brabantse zandsteen, waarbij ook stenen uit de vroegere kerk herbruikt worden; in de grondvesten treft men verder enkele stukken baksteen aan van dezelfde afmetingen als deze van de vloer (z. blz. 142); ook een paar fragmenten van platte pannen kwamen voor; vanaf ongeveer 42 cm diepte tot aan het vloerpeil was het verband iets regelmatig in gekapte zandsteen (afb. 18). Van de eigenlijke opstand bleef niets over aangezien de muren in 1772 volkomen afgebroken werden. Nochtans kon de muurbreedte berekend worden door de sporen van kalkbepoetsing (afb. 33): zij schommelt tussen 59 en 54 cm. Slechts één enkele steenlaag menen we als overblijfsel van de opstand te mogen aanzien: nl. de oostelijke afsluitingsmuur in L VII (afb. 19): rechtstreeks op de gothische fundering, en zonder verband met de centraalbouw noch met het later aangebouwde koor rustte één laag grote, ruwgekapte witte zandstenen, regelmatig naast elkaar geplaatst. Hieruit mogen we besluiten dat, tot op een zekere hoogte althans, de gothische kerk in groot, witstenen verband was opgetrokken.

Afb. 19. — Van I.n.r. : zijbeuk 1772, gothische muur (XVIe eeuw), karolingische muur, bakstenen koormuur (1636?).

Afb. 20. — Zuidelijke fundering van de toren.

muurfragment van 1738 voorkomt (afb. 20). Het materiaal van de muren echter, de bouwtechniek en de mortel stemmen volledig met deze van de gothische kerk overeen; vgl. een laag grote bakstenen in de fundering. Waarschijnlijk was deze ruimte overwelfd : op ongeveer 245 cm hoogte vertoont de zuidflank van de toren een 135 cm brede band uitgebroken en later in baksteen geëffend; naar de aard van de baksteen en de mortel geschiedde dit rond 1772 toen de doopkapel vergroot en opgehoogd werd. Gelijktijdig met de bouw van de gothische kerk, werd het grote « karolingische » westportaal verkleind (afb. 47) (1).

Voor de binnenarchitectuur van dit gebouw gaf de opgraving ons nog een belangrijke aanduiding : tijdens het onderzoek in de toren stootten wij, op 17 cm onder een moderne en een oudere vloer, op een derde bevloering, bestaande uit plat naast elkaar, in regelmatig

(1) De XVIe eeuwse baksteenvloer werd tegen deze verkleining aangebouwd.

De vóór-romaanse traptoren die, zoals hoger vermeld, in gebruik bleef, werd binnen in de kerk gedeeltelijk uitgebroken; de gothische muur loopt recht over de schuine karolingische door (afb. 33). Een doopkapel was tegen de zuidkant van de toren aangebouwd; het was een kleine ruimte van 271×351 , met muren van 47/55 cm; zij is niet voorgesteld op afb. 7 doch wel op afb. 9 van 1746. Men zou hieruit kunnen besluiten tot een jongere datum van deze kapel evenals uit het feit dat tussen de fundering van deze muren en van de toren in C VII, een

Afb. 21. — Oudere vloeren onder de toren.

metzersverband gelegde baksteen (pl. I; afb. 21); zij meten $24,3 \times 11,5 \times 5$ cm en hun klei is tamelijk zuiver en hard. Niet gestoord door latere bijzettingen bleef aldus de oude vloer in de toren bewaard; doch ook in de beuk kwamen enkele, hoewel zeldzame, sporen voor, nl. in F III, F VII, K III en E V (pl. IV, A-A'); opvallend is het dat ze hier steeds schuin liggen; waren ze misschien in visgraatverband gelegd om meer afwisseling te brengen? De datum van deze bevoering is moeilijker vast te stellen; zij is ouder dan de vloer in vierkante tegels uit 1659

Afb. 22. — Gedeelte van profiel C-C'.

die er boven lag (afb. 21). Een tweede *terminus ante quem* zijn de brandsporen op de vloer in de toren en een eigenaardige vorming in het profiel van K III (pl. IV, profiel d-d' en afb. 22): hier vertoonde de doorsnede een halfronde uitgeholde baksteenlaag ($24,5 \times 11,5 \times 5$), in een zwarte brandlaag gedrukt; aan een riolering valt niet te denken daar de vorming tot deze enkele plaats beperkt bleef; waarschijnlijker is het dat, bij de brand van de kerk tijdens de Geuzenopstand (1578/79) een zwaar element van de bedaking of van de opstand hier neerplofte en aldus een deel van de baksteenvloer indrukte. Een *terminus*

post quem biedt het feit dat de stenen in F III en F VIII op de brede fundering van de gothische muur rusten (1).

Dit formaat van baksteen komt veelvuldig voor in de XVIe eeuw: we troffen het o.a. aan in een pachthof van de Adbij van Dielegem te Neder-over-Heembeek, gebouwd in 1545 (2).

We mogen aannemen dat deze vloer de primitieve bevoering uitmaakt van de gothische kerk en gelegd werd toen deze laatste in het begin van de XVIe eeuw het vroegere heiligdom verving.

(1) In K VIII-IX lagen eveneens enkele bakstenen schuin geplaatst buiten de gothische kerk! Dit kan niet anders verklaard worden dan dat een band van dezelfde bevoering als in de kerk ook buiten rondom het gebouw liep.

(2) Het pachthof viel onlangs in puin; de datering danken wij aan een mededeling van Dr. J. Verbesselt.

Opstand en afdekking.

Onze kennis van het uitzicht van de gothische kerk steunt hoofdzakelijk op de iconographie. Het meest betrouwbaar, hoewel slechts in zekere mate, schijnen ons de tekeningen n° 5 en 6 (afb. 6 en 7) : hoewel zij de kerk voorstellen na 1625 zijn de muren toch nog de oude : twee grote gothische vensters verlichten de beuk; van de drie, volgens het grondplan gelijke traveeën was één dus niet verlicht; de voorstellingen duiden niet klaar aan welke het juist is : de meeste trachten zelfs de drie gelijke traveeën te herleiden tot $2\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{3}$ of eenvoudig 2; vermoedelijk bezat de westelijke travee geen venster.

Het schip was afgedekt met een houten zoldering, daar op de toren geen sporen van een stenen overwelfing zichtbaar zijn (1); de aanwezigheid van dit houten gebint verklaart tevens waarom vooral op 7 à 8 m hoogte de stenen aan de oostkant van de toren door de hitte versplinterd en aangevreten zijn (afb. 14). De hoogte der zijmuren mag daarom op ca 6,50 m berekend worden. De nok van het dak bedraagt geen 12 m, daar de primitieve toren waarschijnlijk niet hoger was

Het dak zelf was — gedeeltelijk althans — afgedekt met pannen : enkele ervan werden aangetroffen, herbruikt in de fundering van het koor, na de brand van 1580 gebouwd. Zij meten $29 \times 18 \times 1,4$ cm, zijn geglazuurd en in de rechter bovenhoek doorboord; de kanten zijn schuin afgezet. In de vulling binnen de kerk werden tevens talrijke leien aangetroffen.

Over de bijzettingen binnen de kerk wordt in een afzonderlijk hoofdstuk gehandeld.

Deze eenvoudige dorpskerk viel dan op het einde van de XVIe eeuw het oorlogsgeweld ten offer. Waaraan zij ten onder ging bewijzen de sporen van een hevige brand aan de toren, op de bevloering en in het profiel d-d' (pl. IV en afb. 22) (2) : een 5 à 10 cm dikke houtskoollaag bedekt hier een dikke laag rood verbrande klei. Evenmin als het klooster werd de parochiekerk gespaard : alleen de muren stonden nog overeind (afb. 5).

Met de moeizame en langdurige restauratie wordt dan de tweede periode in de bouwgeschiedenis van het gothisch kerkje ingeluid. (pl. I en afb. 17).

B. Bouwgeschiedenis van 1580 tot 1772. (pl. I en afb. 17)

Bij het einde van de XVIe eeuw ziet de toestand er voor de kerk dus zeer tragisch uit : soldaten bezetten het kerkplein en ook soms de toren; binnen in de kerk worden de doden begraven (3). In 1600 was

(1) Op 6,42 m hoogte zijn in de toren vier gaten met kleine baksteen opgevuld. Dit zijn waarschijnlijk de sporen van de houten balken van de zoldering.

(2) « ... *templum olim exusto...* » : z. volgende nota.

(3) « *Coemeterium occupatur a militibus circumdatum fortiticio, templum exustum sed chorus restauratus decenter ornatus, sepeliuntur autem in templo olim exusto...* » : A. Arch., Vis. Dec., 54, 1599; vgl. *ibid.*, 1598 en 55, 1601.

alleen het koor voorlopig in orde gebracht, doch het is veel te klein, vooral wanneer de inwoners van Hever en Muizen samen mis horen (1). De gedeeltelijke restauratie van het schip wordt voorzien (1600) doch de financiële middelen ontbreken; daarom wordt, en met gunstig gevolg, beroep gedaan op het Mechels magistraat (2), zodat in 1601 reeds een deel van de kerk hersteld is (3), doch een jaar later eerst onder dak staat (4). De doopvont staat voorlopig nog in de sacristij (5); daar de pastorijs eveneens in puin ligt verblijft de pastoor in een houten barak door de inwoners van het dorp destijds voor de soldaten opgetimmerd (6). De toren is verlaten en bouwvallig (7) : een deel wordt bewoond; de soldaten slapen er, nemen er hun maaltijden en hebben het inzicht er een wachthuisje te bouwen (8).

Daar de kerkfabriek niet over de nodige middelen beschikt dient zij in 1619/20 bij het Mechels magistraat een eerste verzoekschrift in om toelagen voor de restauratie van de toren te bekomen (9). Doch de zaak schijnt niet te vlotten (10); een aanvraag van het stadsbestuur aan het St Romboutskapittel brengt evenmin iets bij (11). Een tweede brief van pastoor Robijns aan het stadsbestuur in 1624 blijft ook zonder

(1) « *Chorus honeste reparatus, sed valde angustus... vix capit communitatem presertim cum communitas Heverensis alternatis vicibus comparet* : A. Arch., Vis. Dec., 55 en 69, 1600.

Blijkens een notarisakt van 13 Mei 1590 werd in dit jaar aan het kerkbestuur een stuk land overgemaakt tot de heropbouw van het heiligdom, A. Mech., *Notaris De Munter*, 1589-1590, f° 182 v°.

(2) A. Arch., *Mechliniensia*, reg. 6, f° 57.

(3) A. Arch., Vis. Dec., 55, 1601; « *ob multas et magnas expensis tam in emendis campanis aliisque rebus ecclesiae necessariis quam in restauratione chori ac pro notabili parte etiam templi vestri nuper factas, multo ære alieno gravatam esse...* » : copij van een brief van het kapittel van Mechelen aan de kerkfabriek van Muizen, 3 Nov. 1601 (Brussel, *Kon. Bibl.*, Hss, 11673, *Varia*).

(4) Vis. Dec. 55, 1605.

(5) « *Baptisterium solitum cancellatum, sed necdum in toto reparatum, quare servatur fons pro tempore in sacristia* » : Vis. Dec. 54, 1614-1615.

(6) « *Habitat pastor in solita domo lignea a civitate aliquando constructa pro habitatione militum et pars cœmeterii in hortum conversat* : Vis. Dec. 56, 1619; vgl. Vis. Dec. 54, 1614-1615, en 55, 1617.

Bij gebrek aan pastorijs verbleef de pastoor in 1606 op het Muizenhuis (Vis. Dec. 69, 1606); in 1632 woont pastoor Robijns in het Muizenklooster (*ibid.* 78, 1632).

(7) « *Turris desolata nisi occurratur timenda ruina* » : Vis. Dec. 55, 1609; vgl. de dec. vis. tot 1617.

(8) A. Arch., Vis. Dec. 56, 1621 en 1626; z.o. A. Arch., *Bundel Muizen*, 1624. De militairen bezetten niet alleen de toren doch ook op het kerkhof hadden zij reeds vóór 1600 versterkingen gebouwd : Vis. Dec. 55, 1617, 1605 en 1604.

(9) « *Verthoonen oetmoedelijk pastoor, kerckmeesters ende gemynte van Muizen ende Hoffstade, hoe dat gedurende dese verleden troubelen ende inlandsche oorloghe de kercke met den thoren is afgebrant door de soldaeten aldaer logeerende ende wachthoudende hebben de verthoonders allen middelen gesocht om de beucke op te bouwen, almeest dat de inwoonders arme schamele lieden sijn... so datzij de macht nyet en hebben om den thoren op te bouwen gemerckt dat den selve verrot is ende apparent noch lange jaeren zal in den selven staet blijven* » : A. Arch., *Bundel Muizen*, Vis. Dec. 55, 1619; 56, 1626.

(10) Vis. Dec. 70, 1620.

(11) Het kapittel antwoordt dat het enkel instaat voor het koor (A. Capit., *Dagboek van Aartspriester Demol*, 77 v°.).

Afb. 23. — Muizen, St Lambertuskerk. Toren van uit het zuidoosten, na de vernieling der kerk.

gevolg (1); nochtans was de toestand dringend; zonder verder dralen wordt ten slotte besloten de toren op gemeenschappelijke kosten van de parochianen op te bouwen, met de hulp van een bijzondere cijns op bier en wijn (2).

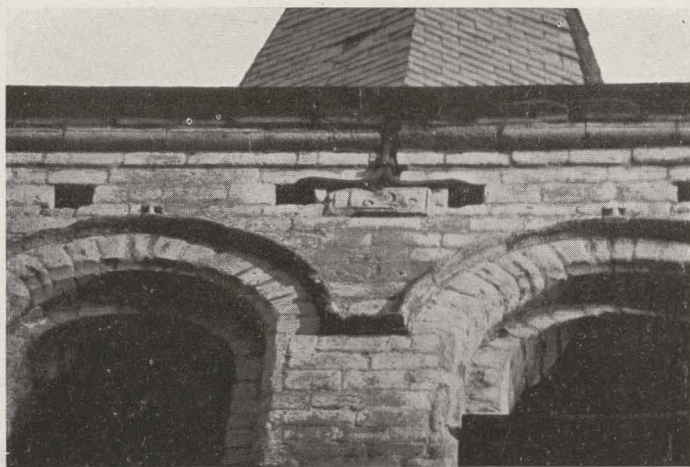
Over deze nieuwe constructie van 1625 zullen we niet lang uitwijden, dit deel bleef bij de jongste vernieling gespaard (afb. 23). Na de vroegere toren tot op een hoogte van ca 12 m terug hersteld te hebben in witte steen met enkele lagen blauwe steen, wat vooral op de zuid-

(1) Vis. Dec. 57, 1633. « Item den toren is opgemaect anno 1625 door behulp van seker accijs op ieder pot bier en oort, ende ieder pot wijns eene stuyver verleent met octroye van seyne conincklijke Maesteyt, voor eenen tijt van 12 jaren » : Verklaring van Pastoor Remm. Valerius in het Dec. Vis. van 1666.

(2) A. Arch., *Bundel Muizen*.

kant duidelijk merkbaar is (afb. 57), werd op hetzelfde plan (1) verder gebouwd tot een totale hoogte van 17 m, in een regelmatig verband van witte steen; dit materiaal werd echter slechts aan de buitenzijde gebruikt; de kern van de muur en de binnenkant bestaan uit baksteen (2) van $17, \times 8,5 \times 4,5$ en van $16,8 \times 8,4 \times 3,8$, vervat in harde kalkmortel.

Afb. 24. — Gedeelte van de bovenverdieping van de toren (1625).

(Foto : E. P. Van Ruysseveldt.)

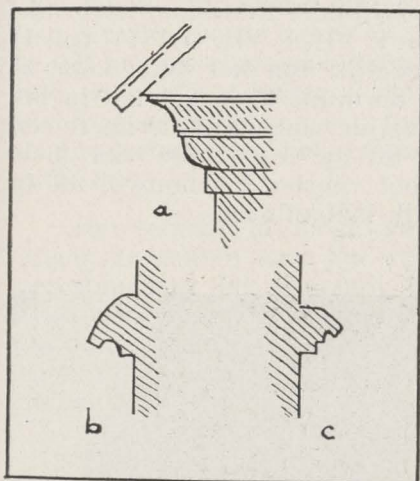
De twee lijsten in witte steen onderscheiden duidelijk de oude van de nieuwe bouw. De primitieve smalle venstertjes werden dichtgemetst en vervangen door rondbogig afgedekte vensters (230×112 : twee in oost- en westzijde en één in noord- en zuidzijde) (afb. 24); de kornis is geprofileerd (afb. 25). Twee grote stenen, aangebracht in het midden van west- en zuidzijde dragen het jaartal 1625. Tijdens de bouw van de toren werd reeds het latere dak voorzien; in beide lijsten en in de muur werden regelmatige gaten uitgespaard om de balken te dragen. Tevens werd de bovenste lijst onderbroken en bij de onderste werd het profiel binnen het dak niet uitgewerkt.

Het primitieve koor dat na de brand een weinig opgeknapt werd, was veel te klein en, na de herstellingen aan schip en toren wordt voor een nieuw gezorgd; dit laatste bleef tot in 1944 in gebruik; door het volledig afbreken van de muren missen we echter belangrijke aanduidingen.

(1) Het plan is een onregelmatige rechthoek van, buitenwerks, 642 (west), 439 (zuid), 617 (oost) en 441 (noord) en binnenwerks resp. 465, 268, 434 en 279 cm.

(2) Hetzelfde bouwprincipe werd aangetroffen in de onderste delen van het koor en in het in 1575 gebouwde bovenstuk van de toren der oude S' Pieterskerk te Neder-over-Heembeek.

Afb. 25. — Profielen van de kornis van de toren (1625).

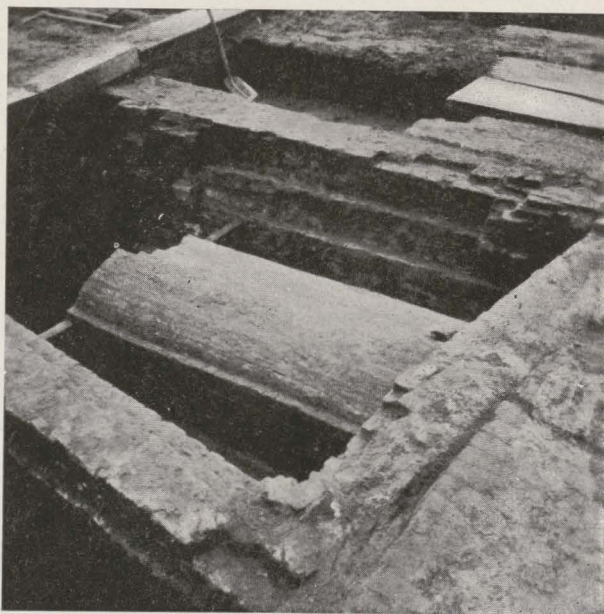
Wanneer met de bouw een aanvang werd gemaakt is niet juist vast te stellen; dit geschiedde in elk geval vóór 1772, toen hetzelfde koor in de nieuwe kerk werd ingelijfd (z. bl. 131); ook vóór 1652, want uit de kerkrekeningen van dat jaar vernemen wij dat het nieuwe hoogaltaar geplaatst wordt; dit altaar werd in 1944 vernield (afb. 13); het is te breed om in het voorromaanse koor te staan zodat reeds in 1652 het nieuwe koor overleind stond.

De decanale visiëten maken geen gewag van deze nieuwe constructie; alleen een post in de kerkrekening van 1636-1638 spreekt van een kerkwijding in het jaar 1636, waarschijnlijk ter gelegenheid van de volledige restauratie van het heiligdom (1).

Het nieuwe koor, binnenwerks 8,83 m lang en 5,75 m breed, is volledig opgetrokken in tamelijk platte bakstenen van ongeveer $20,3 \times 9,2 \times 3,9$ tot $20,4 \times 9,6 \times 4,3$ cm; bij enkele van deze laatste heeft zich een donkergroene glazuurkorst aan de oppervlakte gevormd. De 45 à 48 cm brede muren zijn tot een diepte van 150 zeer regelmatig gebouwd met geelachtige zandmortel (2); zij rusten op een 15 à 18 cm uitsprin-

(1) « Op den dagh van de kerckwijdinge in het jaer 1636 betaelt in den valck voor coste van de minderbroeders. Item noch voor meyen om de kerck te palleeren... » : A. Mech., Kerkrekening Muizen, 1636-1638.

(2) Bestaande uit 89,40 % zand en 10,6 % vette kalk (Analyse R. DUTRON, Laboratoire de recherches et de contrôle. Groupement professionnel des Fabricants de Ciment Portland artificiel).

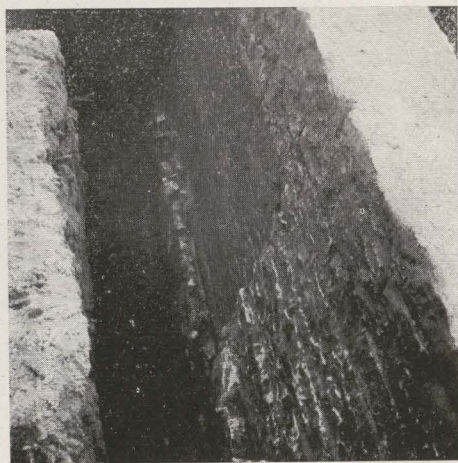
Afb. 26. — Grafkelders 29, 30, 31 op de plaats van de gothische sacristie.

gende fundering in witte zandsteen, waarbij ouder materiaal herbruikt wordt; deze verbreding van de muur is in L VII, P VII, O/P IV (pl. I) afgedekt met dunne pannen die vermoedelijk van het oude koor of schip voortkomen. De totale diepte van de muur bedraagt 170 in het Zuiden en 198 in het Noorden. De buitenzijde van de muur heeft een parement in witte brabantse zandsteen tot op een diepte van 46-54 (afb. 19). In de oostmuur werd een groot venster ingebouwd, tot in 1944 bewaard; de stijl ervan was duidelijk laatgotisch.

Afb. 27. — Aanzet van de gotische sacristie op de noordmuur van het koor.

Afb. 28. — Noordelijke koormuur (XVIIe eeuw).

Tegelijkertijd met het koor wordt aan de noordzijde een kleine sacristie gebouwd (pl. I : M III); deze bleef ons echter niet bewaard maar werd later volledig uitgebroken en vervangen door een diepe grafkelder (afb. 26 : z. bl. 189); doch de aanzetten zijn nog duidelijk zichtbaar in de noordelijke koormuur (afb. 27); de westmuur sloot aan bij de gotische kerk; het witstenen parement dat overal de buitenkant siert, draait in N IV naar het Noorden af om ook het bijgebouw te omvatten. Eigenaardig is dat men een groot deel van de onderbouw van de noordelijke koormuur in witte breuksteen heeft opgetrokken (afb. 28); de bovenste lagen echter lopen in regelmatig verband door zodat alles terzelfdertijd tot stand kwam. Het uitzicht van koor en sacristie kennen we vooral door de afbeeldingen 6, 8, 10 en 11; zijn nrs 10 en 11 meer betrouwbaar dan kan niet hetzelfde gezegd worden van de oudere voorstellingen : op al deze afbeeldingen is het koor sterk gereduceerd (1) en stemt helemaal niet overeen met de latere toestand, bv. zadeldak in plaats van schuin pyramidaal dak. Hebben we hier te doen met de voorstelling

(1) Alleen nr 6, afb. 7 geeft het koor iets langer weer.

van een noodtoestand waarbij de sacristie reeds gebouwd was doch het gerestaureerde oude koor nog in dienst? Het voorgestelde koor is niet het pre-romaans dat geen vlakke, doch een halfronde afsluiting had (z. bl. 156); hoger zagen we dat dit laatste tot in 1580 in dienst bleef; geen spoor van een tussenstadium konden we ontdekken en in de fundering werd het jongste koor tegen het primitieve aangebouwd (afb. 16).

Het verschil in hoogte van het dak van de beuk (afb. 6, 10, 11) is alleen te wijten aan het feit dat het lagere gedeelte het na 1600 gerestaureerd dak voorstelt, terwijl het hogere samen met het nieuwe koor werd opgetrokken en aan de hoogte van dit laatste aangepast (1). Op de oostflank van de toren is de helling van dit dak duidelijk zichtbaar (afb. 14); het was met schaliën afgedekt (2); van binnen was de beuk overdekt met een houten zoldering.

Gedurende heel het verder verloop van de XVIIe eeuw wordt gezorgd voor de versiering en de meubilering van de kerk. Vooral *Remmerus Valerius*, pastoor van Muizen van 1636 tot 1687 maakte zich hierbij zeer verdienstelijk : zijn kerkrekeningen bleven bewaard en laten ons toe de ontwikkeling van dichtbij te volgen : In 1639 wordt de grote klok aangekocht (3) en in 1642 de kleinere gegoten (4); om deze beide op te hangen wordt de toren van binnen versterkt. In 1648 worden naast kleinere herstellingen, de steunberen heropgebouwd en de kerk van binnen gewit (5). Ook voor de versiering en de meubilering van het nieuwe koor wordt gezorgd : in 1649 sluit de kerkfabriek een akkoord met meesterschrijnwerker *Francoys van Roy* uit Mechelen om het koor in hout te overwelfen (6); dezelfde meester wordt ook belast met het lambriseren van de beuk (7); van hem wordt in 1651 een nieuw gestoelte voor de kerkmeesters en een nieuwe hemel voor de predikstoel gekocht (8); de voornaamste opdracht van Van Roy was echter het maken van het hoogaltaar dat in 1652 geplaatst

(1) Een dergelijk verschijnsel treffen we aan in kerken waar een gedeelte van het schip romaans bleef terwijl koor en één of twee traveeën in gotische stijl werden herbouwd.

(2) A. Mech., *Kerkrekening Muizen*, 1646-1648.

(3) Gegoten door klokgieter J. De Clerck te Mechelen : A. Arch., *Bundel Muizen*; ze was versierd met de beelden van O. L. Vrouw en van St Lambertus : A. Mech., *Kerkrekening* 1638-1640; ze werd in 1798 door de Fransen geroofd.

(4) Van dezelfde klokgieter : *ibid.* 1642-1644.

(5) « *Item aen Christoffel de Ladersons metser... omtrent den selven tijt anno 1648 int lest van April voor de freyten van de kerck af te nemen ende op te maecken met andere reparatie binnen en buyten, mits de kercke te witten van binnen tsamen...* » : A. Mech., *Kerkrekening Muizen*, 1646-1648.

(6) « *In den eersten hebben de kerckmeesters met den pastoor bestee aen Franchoy van Roy tot Mechelen onsen geheelen choor te overwelfen met wageschocht...* » *ibid.*, 1648-1650.

(7) « *Item aen den selven Franchoy van Roy bestee het lambrisseeren onsen geheelen beuck van de kercken...* » : *ibid.*, 1650-1652 en 1652-1654.

(8) A. Mech., *Kerkrek. Muizen*, 1650-1652; dit gestoelte dat nog in 1944 in de kerk stond, droeg als datum 1638 : J. de BORCHGRABE, *Notes pour servir à l'Inventaire des œuvres d'art du Brabant*, Arr. de Bruxelles, Ann. S. Ar. Br. 47 (1944-1946), bl. 153.

werd (1); het is een typisch XVIIe eeuws werk met twee grote gedraaide barokke zuilen (afb. 13).

Een decanaal visiet van 1654 (2) geeft een volledig overzicht van de toestand van de kerk in het midden der XVIIe eeuw : « *In honorem S. Lamberti epis. et M. fundata est ecclesia. Est tantum parochialis... bene sarta tecta... hactenus omnis reparatio sumptibus ecclesiae facta est. Tria altaria (3) unumquoque altare unam habet picturam, summum nativitatem Christi (4), sinistrum circumcisionem Christi, dextrum martyrium S. Sebastiani. Insuper sparsim per ecclesiam picta sunt varia imagines pia scilicet cena Christi... quinque sancti; tres reges. Sculptas imagines habet has : S. Lambertum, SS. Sebastianum, Antonium, Magdalena et B. Mariae Virginis, S. Catharinam et S. Annam, insuper quinque sanctos pro peste invocari solitos... Tres habet campanas benedictas et sumptibus eccles., et communitatis procuratas, excepta summe 100 fl. vel circiter, quam dedit capit. Mechlin... Sacristiam habet bene munitam... exstat baptisterium bene clausum... Habet reliquias S. Lamberti... Intra limites parochiae exstat monasterium dirutum et desertum... est chorus cum templo in bono statu... sedes confessionales cancellata... templum optime ornatum et noviter cum-cameratum... turris perfecta... baptisterium in debito statu, ex cuppa quidem lapidea, sed obtectum cooperculo aëneo et nitide clausum. Sedes concionalis non est proportionata ecclesiae, utpote nimis magna et spatiosa. Tria subsellia unum in choro pro clero, alterum in navi juxta portam chori pro adituis et tertium quoque in navi pro provisoribus pauperum... (5).*

In 1659 wordt een nieuwe vloer in de toren gelegd (6); we vonden deze terug op 7,5 cm onder het moderne vloerpeil; hij bestaat uit vierkante rode tegels van 13,5 × 13,5 × 1,5 cm (afb. 21).

De primitieve traptoren wordt in 1676 opnieuw met pannen afgedekt (7). De werken aan de toren omvatten het steken van nieuwe

(1) « Item bestee naer een sekere modelle een nieuw altaer tafel van den hoogen altaer aen Fransoys van Roy, ende... moet gemaect sijn te Sinxen anno 1652 : *Kerkrekening* 1650-1652; vgl. *ibid.*, 1652-1654.

(2) A. Arch., *Vis. Dec.* 65, 1654; 67, 1654. Zie ook de verklaring opgesteld door pastoor Remmerus Valerius in 1666 : *Dec. Vis.* 65, 1666; cfr *id.*, 58 (1690).

(3) Het hoofdaltaar is toegewijd aan de H. Lambertus, het rechter zijaltaar aan de H. Sebastianus, het linker aan de H. Maagd.

(4) Door pastoor Valerius zelf te Antwerpen aangekocht : *Kerkrekening* 1650-1652.

(5) In *Vis. Dec.* 58, 1690 en *Vis. Dec.* 58, 1702 worden tevens de kerkschatten opgesomd, o.a. een mooie remonstrans, misboeken uit het atelier van Plantijn, en dgl.

De pastoor woont nog steeds in een door hem opgeknapt huis, destijds voor de soldaten opgericht (*Vis. Dec.* 65, 1654); in 1658 koopt pastoor Valerius een huis met hof op het plein nevens het kerkhof : A. Mech., *Goedenisboek* 1664, f° 141; het was een gewone boerenwoning, met stroo afgedekt.

In 1657 wordt de kerkhof-muur hersteld met witte steen uit Peutie (*Kerkrekening*, 1656-1658 en 1658-1660); op het kerkhof worden appelboomen geplant wier opbrengst regelmatig de kerk ten goede komt (*ibid.* 1670/75).

(6) « Item aan Lowys de Vos metser voor het plaveyen onder den toren met andere stijpinge gedaen anno 1659 den 7^e April (*Kerkrekening*, 1658-1660).

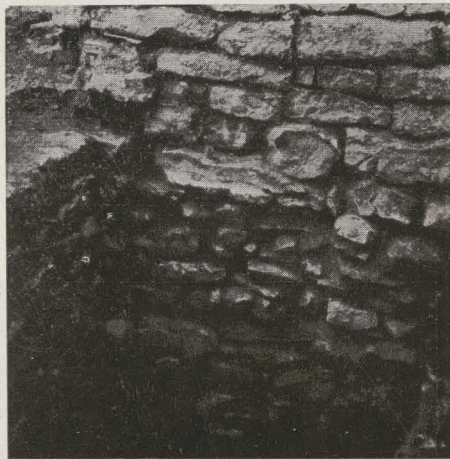
(7) « Item aan den Heer Prior van Hanswijck voor 250 dakpannen tot bewaringe van den trap van onsen toren... : *Kerkrekening*, 1670-1673.

balken en het ophangen van klokken (1), het plaatsen van een kerkdeur (1670), het herschilderen van zonnewijzer en horloge (1672) (2), het herstellen van het schaliedek (1679) (3).

Doch reeds op het einde van deze eeuw bemerkt men dat de oude toren stilaan naar het Westen overhelt (4). In 1735 is de toestand bedenkelijk geworden (5). Op aanvraag van het kerkbestuur stemt het St Romboutskapittel te Mechelen er in toe in een gedeelte van de onkosten tussen te komen (6).

Het enige middel om het verder overhellen van de toren te beletten is er twee steunberen tegenaan te bouwen; deze laatste bleven niet bewaard doch werden in 1862 door meer stevige constructies vervangen (z. bl. 133). Enkele schaarse sporen, tijdens het archeologisch onderzoek waargenomen, lieten echter toe de aard van de in 1738-1739 uitgevoerde werken na te gaan : gezien de zeer zwakke constructie van de westmuur van de toren moet men, met het oog op een doelmatige herstelling, ook de funderingen van de toren versterken : dat werd in 1738 gedaan (7); aan de westzijde werden de grondvesten van de toren grotendeels uitgebrouwen en door de fundering van de steunberen vervangen : in C IV stelden we tijdens het onderzoek van de noorzijde van de toren vast dat het verband niet overal hetzelfde was en niet regelmatig doorliep (afb. 29); dit was echter alleen voor de fundering het geval en niet voor de opstand, zodat een latere toevoeging niet met zekerheid te bevestigen is (8); doch aan de zuid-

Afb. 29. — Fundering van toren en traptoren (X^e eeuw).

(1) *Ibid.*, 1662-1664 : een van deze balken draagt thans nog het jaartal 1663; ook ijzeren ankers worden in de toren geslagen. Voor de klokken zie *Kerkrekening* 1654-1656, 1658-1660, 1660-1662. In 1662 wordt de gebarsten kleine klok door Jan de Clerck uit Mechelen hergoten; doch reeds in 1666 barst ze opnieuw en wordt hergoten door Jan van den Gheyn (Mechelen).

(2) *Kerkrekening* 1670-1673; vgl. *Vis. Dec.* 62, 1702.

(3) *Ibid.*, 1679.

(4) « *Turris incurvatur et propendit versus occidentem* : A. Arch., *Vis. Dec.* 58, 1690.

(5) De westwaartse overhelling bedraagt thans nog 33 cm.

(6) A. Capit., *Farde Muizen*, 11 Maart 1735.

(7) « *et infimas partes turris stabilivit a fundamentis...* » : *Vis. Dec.*, 67, 1743.

(8) Deze stenen zijn ruwer gekapt en onregelmatiger gelegd dan in de pre-romaanse toren, doch de mortel stemt met het overige van de toren overeen en de fundering gaat zonder onderbreken in de opstand over.

zijde van de toren, C VII, was jongere bijwerking duidelijk : hier waren bakstenen in de torenvoet verwerkt (afb. 20) ; bij het onderzoek in de noordwest binnenhoek vonden we, onder de onaangeroerde bevoering van 1500, de fundering van 1738, waaruit duidelijk blijkt dat de « karolingische » fundering, van buiten uit, volledig weggebroken was. De grondvesten van 1738 bestaan uit een vast conglomeraat van harde witte kalkmortel (niet zeer verschillend van deze van 1772), brokken witte brabantse steen en baksteen van $16,5 \times 7,6 \times 4,4$ cm (deze komt overeen met de stenen uit het zuidportaal van 1743).

Boven de grond waren de steunberen eveneens in baksteen opgetrokken, te zien aan de overblijfselen in de toren; uitzicht en materiaal van deze steunberen kennen we door icon. nr 20 et 21 (afb. 9 en 10) en door de rekeningen in het kapittelarchief bewaard : hierin wordt gewag gemaakt van baksteen, arduin, witte steen uit Steenokkerzeel en Kampenhoutse kalk in vaatjes (1). Deze steunberen zullen dus, evenals het een eeuw ouder koor, tot op zekere hoogte een witstenen parement gehad hebben, met daarboven horizontale banden in hetzelfde materiaal(2) ; hun uitzicht lijkt op de moderne steunen (afb. 15). Terzelfdertijd wordt de toren van binnen versterkt door zware

eiken balken en worden de barsten in de muren vooral op gelijkvloers en verdiep, dichtgestopt (3).

Afb. 30. — Voet van het karolingische westportaal.

Daar de westelijke torenvoet volledig hernieuwd werd, is het waarschijnlijk te dezer gelegenheid dat het reeds verkleinde westportaal volledig werd dichtgemaakt : overblijfselen van een muur in baksteen, bij het later terug openmaken van het portaal in 1862 weer doorgebroken, waren nog gedeeltelijk zichtbaar onder de moderne bepleistering (afb. 47) ; de aanwezigheid van deze muur en het uitbreken van een deel van de torenfundering en -voet zouden verklaren waarom de zijanten van het karolingische portaal thans niet meer tot het vloerpeil reiken (afb. 30).

(1) « *Memoire corte notitie van hetghene onder protestatie verschoten is door het Capittel Metropolitae in het repareren van den thoren en bellefroy tot Muisen (sonder de spille) en maken van twee fraeten tot het ondersteunen van den selven in het jaer 1738* » : « 120.000 steen, ... amerduyn en rauwstucken », « ... voor twee voerders steen te halen naar Steynockerzeel... », « 190 vaten campenhoutsche kalck... » : A. Capit., *Farde Muizen*, 1738.

(2) « *voor witte bandstucken...* » : *ibid.*

(3) A. Capit., *Farde Muizen*, 1738.

Waarschijnlijk werd samen met de westingang ook de oostelijke ingang van de toren gedeeltelijk dichtgemetst om aldus een afzonderlijke ruimte te bekomen; de sporen van een muur waren hier zichtbaar (baksteen van $20 \times 9,8$, in harde kalkmortel); de rode vloertegels werden terzelfdertijd gelegd ($13,5 \times 13,5 \times 1,7$); in de bevloering werd een 14 cm diepe ronde kom geplaatst wier eigenlijk doel ons ontgaat (afb. 31 (1).

Afb. 31. — Oude bevloering in de toren, met kom in de vloer gemetst.

Door het dichtmaken van de westingang moest een nieuw portaal voorzien worden : niets nu was logischer dan dit aan te brengen in de zuidmuur, langs de kant van het dorp. De funderingen ervan in de westelijke travee konden zeer duidelijk vastgesteld worden : zij rusten op de gothische en op de karolingische muur en waren opgetrokken in baksteen van $16 \times 7,7 \times 4,1$ cm; de deuropening was ongeveer 1,5 m breed (afb. 32). Het uitzicht van dit barok portaal uit 1743 kennen we door een gelijktijdige gravure (afb. 9) en het bestaan ervan wordt bevestigd door de decanale visieten (2).

Geheel de bouwactiviteit van deze jaren staat onder impuls van pastoor Lemmens : hij laat het dak van het koor vernieuwen (3), de kerk bevloeren in rode tegeltjes van $14 \times 14 \times 2,4$ (4), en een venster in de noordmuur van het koor aanbrengen (5).

(1) Deze kom bevindt zich thans in het Stadsmuseum te Meehelen, waar zij aangetekend staat als «klankpot». Zij zou bij een latere herbouwing van uit het koor naar hier overgebracht zijn. Ons schijnt deze betekenis zeer twijfelachtig toe. Er werden geen fragmenten van andere dergelijke kommen te MuiZEN gevonden.

(2) «*Item novam portam ligneam querceam ad unicum introitum templi qui est in parte meridionali*» : A. Arch., Vis. Dec., 67, 1743.

(3) «*tectum chori renovavit capitulum anno 1739* : Vic. Dec., 67 (1743).

(4) We vonden ze terug in E III (pl. I) onder de aanzetpijler van 1772, op 21 cm onder de moderne vloer; «*ecclesiam totam expensis fabricæ novo stravit pavementum*» : *ibid.*; en «*pavimentum ecclesiæ et chori bonum est, renovatum a pastore anno 1741* (A. Arch., Dec. Vis., van 9 September 1749).

(5) Vis. Dec., l.c. Ook de meubilering van de kerk wordt gewijzigd : «*item abstulit cancellos ligneos ante chorum, nec non crucem cum crucifixo, ac duabus sculptis imaginibus B. Mariæ et B. Joannis, quæ omnia appendit ad parietem ad partem aquilonarum. Item abstulit cancellos ligneos altarium lateralium, ex quibus composuit scamnum communionis ad ingressum chori. Item, expensis fabricæ emit quatuor candelabra ænea pæo summo altari*» : *ibid.*

Afb. 32. — De karolingische buitenmuur (Z-W.)
met bovenop de drempel uit 1743.

Na de herstellingen aan de kerk dient zonder verwijl voor een treffelijke pastorie gezorgd; herhaaldelijk dringt pastoor Lemmens bij het kapittel aan opdat het huis zou hersteld worden : het is niet meer bewoonbaar, heeft slechts één woonkamer, het regent overal door en de pastoor heeft de middelen niet om zelf de herstelling te doen (1). Eindelijk wordt op 16 December 1743 een transactie tussen de pastoor en het kapittel gesloten en in 1744 wordt een nieuwe pastorie gebouwd; het huis werd in 1944 samen met de kerk vernield (afb. 12) (2).

Doch pastoor Lemmens' bouwactiviteit kent geen rust : de sacristie aan de noordkant van het koor is te klein en is vochtig als een kelder;

(1) Naar een verklaring opgemaakt door P. Hoyneck van Papendrecht na een onderzoek ter plaatse : A. Arch., *Bundel Muizen*; z.o. verscheidene stukken in het archief van het kapittel, *Bundel Muizen* (4 October 1742, 10 October 1742, 18 September 1742).

(2) « *Rekeninghe bewijs ende reliqua... in het maecken van het huys pastoreel der prochie van Muysen*, 30 April 1746 : A. Capit., *Bundel Muizen*.

de gewaden kunnen er niet bewaard worden (1). De pastoor stelt daarom voor de nieuwe sacristie achter het koor te bouwen, wat in 1759 geschiedt (2) : het nieuwe gebouwtje is niet groot ($4,2 \times 3,9$ m, afb. 16) en evenals het koor opgetrokken in baksteen ($19,8 \times 9,8 \times 4,7$) met aan de buitenkant een witstenen parèment tot op 25-30 cm; een kleine deur werd in de oostmuur voorzien; breedte van de muur 42 cm, in fundering 80 cm, diepte 114.

Na het volledig hernieuwen van koor, sacristie en toren, kon men niet anders dan ook het schip, dat niet meer bij de nieuwe constructie paste, aan deze laatste aanpassen. In 1772 wordt dan ook dit volledig herbouwd (z. bl. 130).

III. De Karolingische Centraalbouw

Van deze « karolingische » centraalbouw, door de opgravingen thans volledig aan het licht gebracht, horen we zwakke echo's in Mechelse kronijken : doch daar in deze teksten de kerk te Muizen steeds schijnt voorgesteld te worden als een romeinse tempel, werd er nooit veel aandacht aan geschonken (3). De betrouwbaarheid van dergelijke gegevens leent er zich ten andere weinig toe, daar een bepaald feit soms op verschillende manieren verklaard wordt : zo bestaan, in verband met de oude kerk van Muizen, twee verschillende versies : volgens de ene was de kerk een ronde romeinse tempel (4), volgens de andere was de kerk rond, « zoals de romeinse tempels zijn » (5). Deze laatste is de juiste versie; ze komt reeds in de XVIIe eeuw voor.

Dat we op dit bepaald punt de kronijken betrouwen sluit niet in dat we de verhalen in verband met de ronde kerk, de Musenverering, de mirakelen van St Lambertus en dgl. voor klinkende munt aanvaarden.

(1) « *Sacristia est nimius angusta... humida velut cavea, obsurissima, indecens... est arbor... in veteri fundo monasterii Museni quæ incumbit parieti chori in parte boscale et... procurat humiditatem prope altare majus ut paries putrefiat* : A. Arch., *Farde Muizen*, 9 September 1749 en *Vis. Dec.*, 67, 1743.

(2) « *Cogitat pastor novam construere (sacristiam) retro summum altare, ut lumen recipiat a parte meridionali, quo pacto non est futura humida* : A. Arch., *Vis. Dec.*, 67, 1743. « *Nova sacristia in Muysen...* » : A. Capit., *Farde Muizen*, 6 Juli 1759.

(3) J. Uytterhoeven zag in deze vermelding het bewijs voor het bestaan van een romeinse nederzetting te Muizen en vond ze dan ook, doch op 1.300 m ten Oosten van de kerk.

(4) REMMERUS VALERIUS, *Chronijke van Mechelen*, bl. 161-163; GOOTENS, *Chronijcke*, A. Mech. EE II, 1 : *Oude Cronijcke*, II; PETRUS DE HAUTPRE, *Chronicon vel historia Mechliniensis*, I.

(5) A. Mech. EE I, 35 (XVIe eeuw) : « *de kercke van Muysen was rond, gelijk als de heydense tempels sijn, in deze kercke songen de heydenen haren afgod lof met musycke...* »; N. STEYLAERT, *Chronijcke van Mechelen*, bl. 9-10.

A. Bouwbeschrijving volgens de opgravingen. (pl. II, afb. 33)

Dank zij het feit dat de jongere kerken niet op hetzelfde plan werden opgebouwd als de vóór-romaanse kapel, bleven van deze laatste talrijke sporen bewaard. Binnenmuur en koor waren uitgebroken doch de primitieve toren heeft de eeuwen getrotseerd en is thans nog het kostbaarste element voor de reconstitutie. Buiten de toren waren alle elementen van de opstand verdwenen.

Van het *koor* waren zelfs de grondvesten uitgebroken tot op een diepte van 1,84 m onder het jongste vloerpeil : dit gebeurde eerst laat, nadat het moderne koor in de XVIIe eeuw reeds gebouwd was; in de

Afb. 33. — Muizen, St Lambertus. De karolingische buitenmuur.

(Foto E. P. Van Ruyseveldt)

muren van dit laatste ziet men duidelijk de ronding waar de baksteenmuur tegen de « karolingische » bouw gemetst werd (afb. 34). Het wegbreken van de primitieve muur geschiedde waarschijnlijk om ruimte te maken voor latere bijzettingen, want talrijke graven bevonden zich in de vulling (pl. IV, a-a'). Opmerkenswaardig bij de koormuur is de versmalling in het oostelijk gedeelte (br. ong. 84, tegenover 125 voor de zijkanten); het plan was zeer duidelijk te volgen aan het donkergele, met zandmortel en steen opgevulde spoor dat schril afstak op het effen, bleekgele zand (vgl. de centrale kern). De funderingsgracht werd waarschijnlijk polygonaal uitgegraven, te zien aan de hoek in N VII.

Afb. 34. — Binnenkant van de N.-koormuur met uitsparing van het karolingisch koor.

Afb. 34a. — Karolingische kooraanzet met grafkelder.

De beide aanzetten naar het koor bleven, evenals de buitenmuur in vast verband, bewaard tot op een hoogte van 145 cm (afb. 34a en 35); de toegang naar het koor was denkelijk boogvormig overwelfd : de funderingen van beide muurpijlers bleven bewaard (L V, L VII, afb. 33); de bovenste steenlaag, op 23 cm diepte is, in tegenstelling met het overige van de fundering, regelmatig gekapt; de afstand tussen de twee pijlers bedraagt 250-251 cm, de breedte van de muur 125 met, binnen de koorruimte, een insprong van 26 cm. De diepte van het koor meet ongeveer 3,20 m.

De *buitenmuur* bleef in fundering grotendeels bewaard : deze werd immers niet weggebroken om de gothische kerk te bouwen daar deze, waar dit mogelijk is, op de oudere muren rust (E III, L III, EV III) of er tegenaan gebouwd werd (J VIII, F VIII, L VIII) (afb. 36, 37, 32, 19). Eerst in 1772 werd ten Noorden en ten Zuiden een gedeelte afgehaald om de baksteenmuren van de nieuwe kerk te metsen. Waar de muur verdwenen is, was hij nochtans aan het mortelspoor duidelijk te volgen : de breedte schommelt tussen 149 cm in het ZW, 135 in het NW, 135, 151, 134 in het NO.

Afb. 35. — Aanzet van karolingisch koor met grafkelder (XVIe eeuw).

Afb. 36. — Oostelijke afsluiting van de karolingische kerk met aanzetten van gothisch gebouw.

Evenals bij de aanzetpijlers van het koor bleef ook in de noord-oostelijke kwadrant (L V, L IV, K IV, K III) en in het Westen boven op de muur een laag min of meer regelmatig gekapte parementsteen bewaard : op plan II zijn deze stenen gearceerd weergegeven. Overal rust de muur op het onberoerde zand; zijn diepte is tamelijk constant, ongeveer 150-160, behalve in het Noorden, waar hij, omwille van het hellend terrein, tot 180-190 cm diepte reikt. In fundering loopt deze buitenmuur door onder de toegang naar het koor en onder de toren.

Het algemeen plan vormt een onregelmatige cirkel; op sommige plaatsen heeft men de indruk dat met opzet een hoek gevormd werd, bv. in K III, L IV, E V, E VII (afb. 32, 37, 38, 39). Daar we hier echter slechts met de grondvesten te doen hebben is geen regelmaat te verwachten. Stippen we verder nog aan dat in E IV de bovenste laag gekapte steen, t.o.v. de fundering naar binnen overhelt, wat er o.i. op wijst dat men hier een te grote boog heeft willen verzachten (afb. 39).

In tegenstelling met de buitenmuur bleef van de *centrale kern* alleen een duidelijk grondspoor over (afb. 40, 41, 42); dit vormt een onregelmatige kring waarbij, vooral in GH VII-VIII (afb. 43) en

Afb. 37. — Noordoostelijke buitenmuur van de polyonale kerk.

ook enigszins in G IV klaar aangeduid wordt dat de funderingsgroeve, gedeeltelijk althans, polyonaal werd uitgegraven. Ten einde in de kerk meer ruimte te verkrijgen om de doden bij te zetten werd deze muur uitgebroken, waarschijnlijk samen met deze van het koor : in de vulling, in F IV (pl. IV a-a') troffen we een vaste laag schaliën en pannen aan die nog uit

Afb. 38. — Noordoost kwart van de karolingische buitenmuur.

Afb. 39. — Aanzet van de polygonale muur aan de voet van de toren.

de XVIIe eeuw kunnen dateren (1). Slechts enkele stenen bleven van de oude muur ter plaatse in K V : de breedte van het spoor bedraagt 115 à 130, de diepte 140-160 cm. De vulling, evenals deze van het koor, is tamelijk uniform en bestaat, voor zover ze niet om-

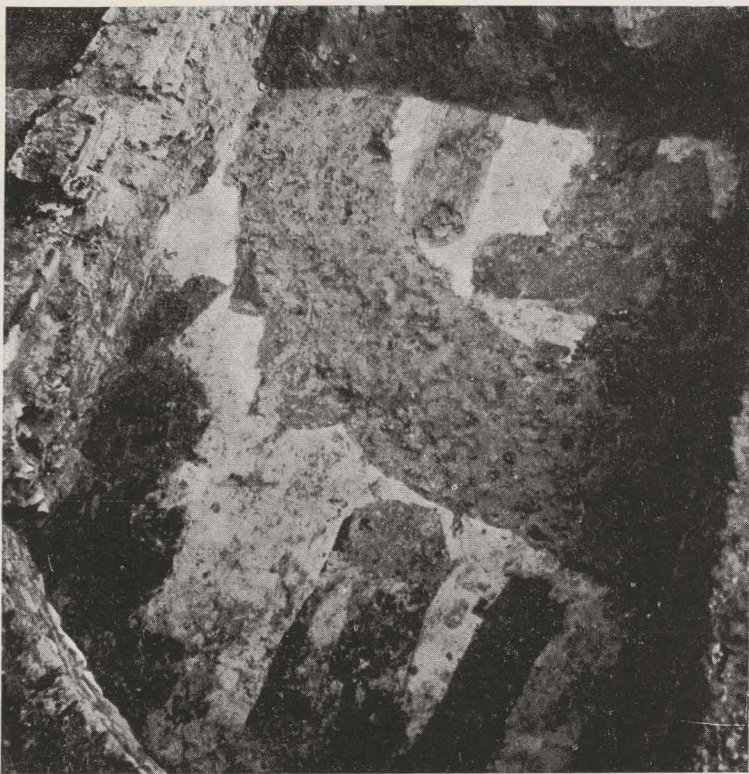
---

(1) De pannen komen overeen met deze welke in de fundering van het in 1636 gebouwde koor voorkomen.

Afb. 40. — Noordoost kwadrant van de centrale kern.

Afb. 41. — Noordwest kwadrant van de binnenmuur der polygonale kerk.

gewoeld werd door latere graven, uit afval van muren en donkergele zandmortel; hier en daar vonden we, evenals in de buitenmuur, fragmenten van romeinse pannen. Boven de met steen opgevulde put in J V, in de vulling van de uitgebroken karolingische muur, vonden we een bodemscherf van een zwarte, ruwwandige pot, denkelijk uit de X^e eeuw.

Afb. 42. — Zuidoost kwadrant van de centrale kern (vanuit W.).

Afb. 43. — Zuidoost kwadrant van de centrale kern (vanuit O.).

diepte reikt tot 175-180 cm. Wij hebben hier waarschijnlijk te doen met de aanvulling van een spoor dat, naar het oordeel van de bouwmeester, niet voldoende vaste bodem voor de latere constructie bood; hetzelfde zou kunnen gezegd worden van pijler XIII in G VII (afb. 44) die eveneens in de lijn van de vóór-romaanse binnenmuur ligt en vermoedelijk de opvulling is van een ouder graf; het materiaal is hetzelfde als voor VII; tussen de witte zandstenen vonden we een stuk romeinse pan.

Meer bevreemdend was de vorming van pijler XII in F IV : dit spoor was volledig rond uitgehaald tot op een diepte van 194 en vertoonde geen verband met de latere binnenmuur; de vulling is echter dezelfde als deze van VII en XIII, met gebruik van grote platte stenen zonder mortel; enkele stenen dragen brandsporen; doch boven deze vulling bevond zich een graf dat door de « karolingische » muur doorgesneden was en dus dateert uit een periode tussen beide constructies.

In verband met deze binnenmuur dienen we nog te wijzen op de overblijfselen van drie funderingen, waarvan de betekenis ons voorsnog niet heel klaar is : in J IV sneed pijler VII (pl. II en III) doorheen de vulling van paalgat II en is dus jonger; aangezien de westkant de lijn van de karolingische muur volgt staat hij vermoedelijk in verband met deze laatste; deze put was opgevuld met geelbruin zand, sporen van verbrande klei en grote witte zandstenen, zonder mortelverband; het materiaal komt overeen met dit van de uitgekomen muur; de

Afb. 44. — Bouwspoor XIII onder de karolingische muur.

Van veel meer belang dan het voorgaande is het feit dat de primitieve toren grotendeels bewaard bleef, hoewel onkenneijk gemaakt door latere toevoegingen en bepleisteringen. In grondplan is deze rechthoekig, daarbij enigszins verbredend naar het Westen (O : 6,20; N : 4,35; W : 6,40; Z : 4,23 m); de dikte van de muren verschilt voor de vier zijden : de breedte van de oostmuur, in feite nog de buitenmuur van de kerk en de knoop van heel de constructie, bedraagt 130-135 cm; terwijl noord- en zuidmuur 90-100 dik zijn, is de westmuur slechts 58 cm breed : in feite vormt deze laatste een groot portaal; het is de zwakste plek van de bouw en in de loop der jaren heeft zij begeven, zodat de toren naar het Westen overhelt.

Daar het niet mogelijk was de toren van binnen volledig uit te graven, moesten wij ons, wat de funderingen betreft, beperken tot een onderzoek aan noord-, oost- en zuidzijde. De grondvesten van de toren zijn ondiep (140-150) en staan niet in verhouding tot de huidige massa; aan noord- en zuidzijde springt de fundering niet uit tegenover de opstand (afb. 20) wat aan de oostkant wel het geval is (z. profiel, pl. IV, afb. 39); een peiling in de noordoost-binnenhoek van de toren toonde aan dat aan de binnenkant de funderingen versterkt waren (pl. II, CD V); dit wijst er tevens op dat het vloerpeil van de « karoïngische » kerk hoger lag dan dit van het latere gebouw uit de XVIe eeuw.

In de noordoost- en zuidoostbinnenhoeken van de toren heeft men een uitstekende graat van 17 × 31-35 cm; dit leidde tot de veronderstelling dat het gelijkvloers van de toren door een gewelf overdekt was; in

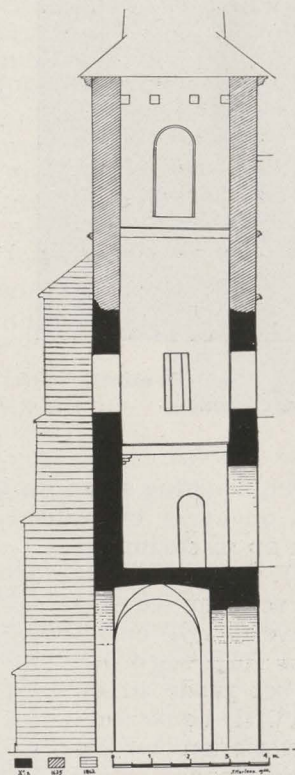
dit geval moesten ook aan de westkant twee gelijkaardige graten gevonden worden; bij nader toezicht bevonden we dat de westmuur van binnen niet met de zijmuren verbonden was; het onderzoek van mortel en steen bevestigde dat deze muur in latere tijden versterkt was geworden (pl. II); na het verwijderen van deze ongeveer 30 cm dikke versteviging kwamen dan de twee ontbrekende graten te voorschijn (afb. 45). Dat het gewelf een graatgewelf was kon duidelijk vastgesteld worden aan enkele schuingeplaatste platte stenen op het eerste verdiep en aan de beide sporen van de aanzet van de boog van het gewelf die onder de moderne bepleistering in de zuidoosthoek ontdekt werden. Bij de

Afb. 45. — Opstaande rib van het graatgewelf in de toren.

westingang viel de boog van dit gewelf samen met de boog van het portaal (afb. 46); deze boog, later verkleind, dichtgemetst, weer opengebroken en door een jongere muur bedekt, bleef volledig bewaard

Afb. 46. — Muizen, St Lambertus :
doorsnede van de toren.

Afb. 47. — Westelijk torenportaal (Xe eeuw), later dichtgemetst en bedekt.

een met het peil van de deuropening naar de traptoren. Vanaf dit verdiep zijn de vier muren ongeveer even dik (78-83 cm). De balken van het eerste verdiep rusten op uitspringende kraagstenen (afb. 47a). De toren bezit verder nog een tweede verdiep waarop 6 smalle vensters uitgeven; vijf ervan werden, toen de toren in 1625 werd opgehoogd, dichtgemetst: het zesde in de oostmuur, werd in de XVIIIe eeuw verbreed om toegang te verlenen tot de zolder van de laatste kerk. Deze vensters verbreden sterk naar binnen toe : de 39 cm opening van buiten wordt 64 van binnen; de hoogte bedraagt 140; er is geen duidelijke aanduiding van schuine helling (afb. 48); ze zijn met een platte steen afgedekt (1).

De totaal bewaarde hoogte van de toren bedraagt thans ongeveer 11 m.

Tegen de noordflank was een ronde *traptoren* aangebouwd, deze sloot tevens

(afb. 47); de hoogte in de as bedraagt 4,10 m met een breedte van 3,54 m; constructie zonder versiering; evenmin als bij het gewelf waren hier kraagstenen aanwezig.

Tegenover deze monumentale westingang had men een kleine oostingang; hiervan bleef alleen de noordelijke zijwand bewaard; de breedte van de opening mag op 194 cm berekend worden.

Het vloerpeil van het eerste verdiep, op 4,6 m kon bepaald worden door de duidelijke lijn waar het karolingisch gewelf was uitgebrouwen en door een jongere baksteenmuur bedekt; het stemt over-

Afb. 47a. — Impost in het torenverdiep (Xe eeuw).

(1) Vgl. de XIe eeuwse toren van Fosses : R. MAERE, in *An. Namur*, 1940, bl. 15.

aan bij de buitenmuur van de kerk; zijn hoogte bedraagt 6,83 m, duidelijk op de noordflank van de toren af te lezen (afb. 49); de massieve fundering springt ong. 15 cm uit tegenover de muur in opstand (z. de moderne muur in C III (pl. I) die gebouwd werd toen de traptoren nog overeind stond) (afb. 50). Daar, ter hoogte van de toegang tot de toren, nog enkele stenen van de binnenwand bewaard bleven, kan de dikte van de muur op 55 cm berekend worden. Enkele schuingeplaatste stenen wijzen er op dat de trapruimte met een spiraalvormig tongewelf was afgedekt. De deuropening in de toren is bewaard (afb. 49) : zij is rondbogig afgedekt en versmalt een weinig naar binnen toe (99 tegenover 85 cm); een 6 cm inspringende lijst verkleint de opening tot 72 cm. Uit de zeer schaarse sporen in de trap kan berekend worden dat de toegang tot de traptoren zich in de kerk en niet in de toren bevond.

Afb. 48. — Overblijfsel van primitief venster (X^e e.) in de oostflank van de toren.

Het materiaal van de kerk is tamelijk eenvormig; het bestaat in hoofdzaak uit witte zandsteen (1); in de fundering is deze steen niet zeer hard en dikwijls afgerond; vele hebben een bruin-roodachtige kern; naast deze zachte zandsteen komen evenens grote ijzerstenen voor, bv. in oost- en westmuur (2). Ook herbruikt materiaal wordt aangetroffen, denkkelijk uit de ongeveer 1.300 m oostwaarts gelegen romeinse villa; hieruit stammen ook de talrijke stukken romeinse pan. Enkele stenen dragen sporen van brand.

In opstand (de toren bv.), werd uitsluitend de harde witte zandsteen verwerkt.

Bouwtechniek : de funderingsgrachten werden overal tot in het onberoerde vaste zand uitgegraven (130-160 cm); daarop werd dan, tot op 106 de muur opgetrokken zonder mortel en met ruwe onbehouwen stenen (3); vanaf 106 worden de stenen verbonden door een donker-

(1) Brusseliaanse kalkzandsteen uit het gebied ten Noorden van Brussel (Mededeling van Dr. Camerman, van de Geologische Dienst te Brussel).

(2) De stenen hebben het uitzicht van ijzerslakken, doch het zijn natuurlijke ijzerconcreties, zoals ze in de Kempen of Dyle- Demervallei aangetroffen worden.

(3) Vgl. Torhout : G. MEERSSEMAN-FIRMIN, *De Kerk van Torhout*, 1942, bl. 62-63.

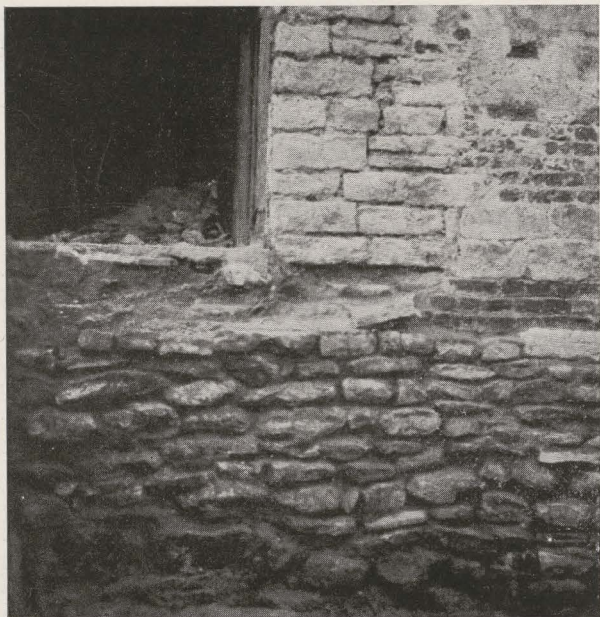

Afb. 49. — Toegang van de traptoren
tot het verdiep op de toren (X^e eeuw).

Afb. 50. — Overblijfselen van de traptoren
(X^e eeuw).

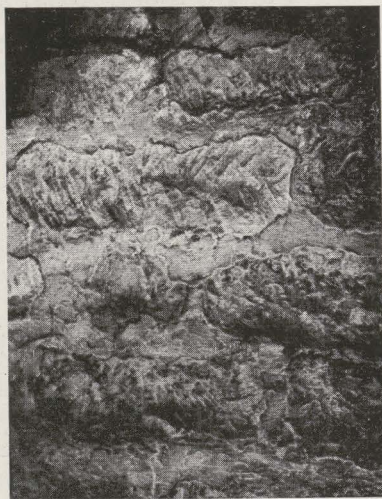

Afb. 51. — Oostelijke fundering van de toren, met ingang tot de kerk.

regelmatig verband gelegd; de mortel die ze verbindt is aan de lucht verhard. Over 't algemeen is de bewerking van de stenen door de verwerking uitgewist, doch aan de binnenkant was de behakking in onregelmatig lijnenmotief nog gedeeltelijk bewaard (afb. 52); in het portaal vonden we een mooi voorbeeld van behakking in visgraatmotief (afb. 53).

De bewaarde delen van de toren hebben geen enkele architectonische versiering; slechts aan de onderkant van de oostmuur is een streven waar te nemen om door de afwisseling van hoge en platte stenen een zeker rythme te bekomen (afb. 51). Voor de kern van de

gele, zeer brokkelige en grove zandmortel (1); alleen de bovenste lagen van de fundering, hier en daar op 15-30 cm diepte bewaard, bestonden uit regelmatig gekapte parementstenen : zij vormen feitelijk de basis voor de muur in opstand, zoals dit aan de toren duidelijk merkbaar is (afb. 51). De witte zandsteen is overal van middelmatige afmetingen; nergens wordt groot verband gebruikt, ook niet aan de hoeken; alleen in de torenvoet, vooral aan de zuidkant, werden enkele grotere stenen verwerkt (afb. 20). In opstand zijn de stenen gehouwen en in

Afb. 52. — Steenbekapping in de toren (X^e eeuw).

(1) Analyse door Prof. DUTRON (Laboratoire de recherches et de Controle G.P.C., Brussel) :

Verlies	5,63 %	waarvan 3,57 % CO ₂
Zand	87,88 %	
SiO ₂ oplosbaar	0,71 %	
CaO	4,78 %	
Fe ₂ O ₃ + AlO ₃	0,80 %	
MgO	0,07 %	

Deze samenstelling wijst op het gebruik van een hydraulische kalk, droog geblust.

Afb. 53. — Steenbekapping
in het torenportaal (X^e eeuw).

bogen en voor de gewelven werden zeer platte onbehouwen stenen gebruikt.

B. Vergelijkende Studie en Reconstitutie (pl. V).

Het plan van deze vóór-romaanse kerk hoort thuis in een op bouwgeschiedkundig gebied zeer gesloten reeks monumenten, welke in onze streken eerder zeldzaam zijn en meestal opklimmen tot de karolingische periode: het zijn de zgn. kerken op centraal plan, met verhoogde middenbeuk. Gezien de zeldzaamheid van het type zijn aan hun verspreiding geen bepaalde beschouwingen vast te knopen. Het plan komt slechts uitzonderlijk voor als parochiekerk, daar het niet op de massa was berekend; het is eerder het produkt van een hofkunst, vandaar zijn voorkomen als paltskapel (Aken, Nijmegen) of klooster-

kerk (o.a. Torhout, Ottmarsheim, Lonnig); het bestaan als hofkerk of voorkeurkapel legt tevens uit waarom dergelijke kerken dikwijls als grafkapel hebben gediend (Aken : Karel de Grote, St Jan te Luik : Notger) (1); vgl. St Michiel te Fulda (2). Ook enkele orden, bv. de Tempelridders geven de voorkeur aan dit schema (3). In het Noorden dienen wij hierbij nog met een andere gedachte rekening te

(1) Dit kan hun oorspronkelijke betekenis geweest zijn : vgl. de Romeinse Mausolea, of de kerk van het H. Graf te Jeruzalem : M. AUBERT, *L'art religieux en Rhénanie*, 1924, bl. 390; C. ENLART, *Manuel d'Archéologie française*, I, bl. 216-217.

Achter het koor van de abdijkerk van Stavelot werd door Wibald in 1159 een kleine polygonale kapel ingewijd waarin de relikwiën van St Vith bewaard werden : zij is afgebeeld op een gravure van G. C. Kilian; J. YERNAUX, *l'église abbatiale de Stavelot*, Bull. Soc. Art. Dioc. de Liège 24 (1932), bl. 101.

Talrijke landelijke kapelletjes nemen de polygonale vorm aan, en bestaan meestal uit een zijbeuk en verhoogde middenbeuk, zonder koor noch monumentaal westportaal : vgl. de St Elooi kapel te Duinkerken (SANDERUS, *Flandria illustrata*, II, bl. 633), de St Lendrikskapel te Neder-over-Heembeek (Ransbeek), in 1660 door een barok gebouw vervangen (J. VERBESSELT, in *Brab. Folklore* 20 (1940-1948), bl. 23-24).

(2) A. HAUPT, *Die Baukunst der Germanen*, bl. 275, afb. 195-187. Ook in de romaanse bouwkunst komen polygonale grafkapellen voor, gewoonlijk eenbeukig : vb. bij Enlart, o.c., bl. 218.

(3) Enlart, o.c., bl. 219.

houden, nl. de idee van de versterkte kerk, waarbij dan vooral de nadruk op de toren wordt gelegd (1).

Het westeuropese oertype van deze gebouwen is ongetwijfeld de paleiskapel van Karel de Grote te Aken, gebouwd ong. 796-805 (2); ook de kerk van Muizen, hoewel veel eenvoudiger en minder monumentaal, sluit aan bij deze reeks; daardoor wordt zij opgenomen in de kleine kring nog bestaande of reeds verdwenen gebouwen, wier belang voor de geschiedenis van de bouwkunst in West-Europa niet meer te onderlijnen valt: deze gebouwen, waarvan het principe wortelt in de romeinse kunst, bieden uiterlijk soms uiteenlopende aspecten; houden wij ons hier, ter vergelijking met Muizen, bij de twee voornaamste groepen: de polygonale en de ronde kerken.

De achthoekige middenbeuk en de zestienhoekige zijbeuk van Aken vinden we terug te Nijmegen (3); waarschijnlijk veelhoekig zijn de thans geheel of gedeeltelijk verdwenen St Donaaskerk te Brugge (4) en St Janskerk te Luik (afb. 54, 55) (5); de St Walburgiskerk te Groningen had 20 zijden in de buitenmuur en een 10-hoekige centrale beuk (6). De romaanse bouwkunst herleidde de zestienhoek tot een achthoek te Ottmarheim (7) en te Goslar (Georgenberg) (8); tot een zeshoek te Wimpfen (Baden) (9); verdere herinneringen aan Aken treft men aan te Essen (10) en te Mettlach (11).

Als voorbeelden van ronde kerken gelden St Michiel te Fulda (12),

(1) Type Bornholm en St Walburgis te Groningen: J. VERMEULEN, *De Bouwkunst in de Middeleeuwen*, in A. VAN GELDER, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, 1946, bl. 14 v.

(2) Volledige studie door K. FAYMONVILLE. *Das Münster zu Aachen (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, X, 1)*, 1916. Met voorliefde wijzen de kroniekschrijvers steeds op de gelijkenis van een bepaalde kerk met de dom van Aken: Brugge, St Donaas (JACOB VAN MAERLANT, *Spiegel historiel*, uitg. Leiden, 1859, III, bl. 221); Luik, St Jan (JEAN D'OUTREMEUSE, IV, bl. 150); vgl. G. KURTH, *Notger de Liège*, bl. 309; Metlach (G. Kurth, l.c.); in 939 vernielt Otto I te Diedenhofen een dergelijke kerk in opbouw (*Mayen und das Mayfeld*, 1922, bl. 90); dat de vergelijking niet steeds opgaat bewijst een relaas uit de X^e eeuw, waarin beweerd wordt dat het kerkje van Germigny-des-Prés naar het voorbeeld van Aken werd opgevat (vermeld bij Kurth, l.c.).

(3) E.H. TER KUILE, *De Architectuur (Duizend jaar Bouwen in Nederland, I)*, 1948, bl. 145, met afb.

(4) Br. FIRMIN, *De Romaansche Bouwkunst in West-Vlaanderen*, 1940, bl. 17-25; H. MANSION, *A propos de l'ancienne église St Donatien à Bruges*, Rev. Belge d'Arch., 8 (1938), bl. 99-112.

(5) C. GURLITT, *Historische Städtebilder*, IX, Lüttich, Berlijn, 1906, bl. 5-7, pll.; L. LAHAYE, *Inventaire analytique des Chartes de la collégiale de St Jean l'Evangéliste à Liège*, I, 1921, inleiding.

(6) *Groningsche Volksalmanak*, 1941, bl. 47; *Nieuwsblad van het Noorden*, 10, 11, 12 Augustus 1950.

(7) H. JANTZEN, *Ottotonische Kunst*, München, 1947, bl. 57-58, pll. 23, 24 en 25.

(8) M. Aubert, o.c., bl. 397; HOLSCHER, *Drei Kaiserstifter zu Goslar*, Zts. f. Bauwesen, 1916.

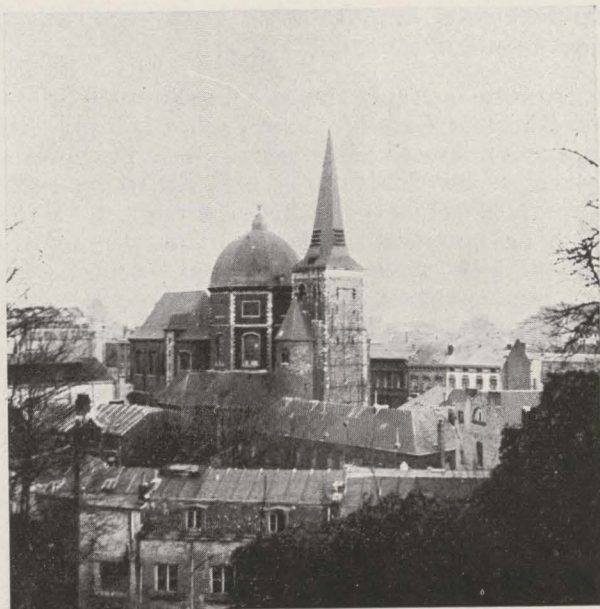
(9) A. ZELLER, *Die stiftskirche Sankt-Peter zu Wimpfen im Thal*, 1903.

(10) H. Jantzen, o.c., bl. 57, pl. 18, afb. 36.

(11) A. VERBECK, *Der Alte Turm zu Mettlach*, Trier. Zeitschr., 1937, bl. 65 v.v.

(12) A. Haupt, o.c., bl. 275, met plan (ong. 822).

Afb. 54. — Luik, St Janskerk.

Afb. 55. — Gedeelte van een plan van Luik
met de voorstelling van de St Janskerk (XVIIe eeuw).

(Naar Gürlitt, Hist. Städtebilder. Lüttich, afb. 1.)

St Martinus te Bonn (1), de kerken te Lonnig (2), Bedum (3) en Würzburg (4).

Tot welke variëte behoort onze St Lambertuskerk? Daar van de eigenlijke beuk slechts de grondvesten bewaard zijn, is het niet met zekerheid uit te maken welk het oorspronkelijk plan was; de twee concentrische cirkels van de funderingen zouden op een rond gebouw kunnen wijzen. O.i. echter tonen enkele elementen aan dat het opzet van de bouwmeester een polygonale kapel was : zo bleef bv. in de noordoost kwadrant van de buitenmuur de bovenste laag in gekapte steen bewaard : een hoek lijkt aanwezig te zijn in K III (afb. 37), verbonden aan een volgende scherpe bocht door een tamelijk rechte lijn; in L IV anderzijds was de fundering van onder rond en vormt de bovenste laag een hoek (afb. 38); juist het tegenovergestelde treffen we aan in E IV (afb. 56) waar men duidelijk ziet dat de bouwmeester ernaar gestreefd heeft door overkraging een al te scherpe ronding te verzachten; de schuine aanzet tegen de toren is te duidelijk om aangetoond te worden; de oostwand van de toren zelf is ten andere, voor zover hij oorspronkelijk bewaard is, een rechte lijn. De hoeken zijn dus het duidelijkst merkbaar aan de binnenkant, vooral omdat de buitenkant meestal verdwenen is; wij zien ze ook juist daar waar de fundering het dicht het oorspronkelijke vloerpeil benadert. Wanneer we nu, aan de hand van de bewaarde toren, berekenen welke de vermoedelijke breedte was van één zijde van deze veelhoek en deze overbrengen op de hele omtrek, dan bekomen we een regelmatige zestienhoek, waarbij de hoger vermelde

Afb. 56. — Aanzet van de polygonale muur aan de voet van de toren (vanuit N.).

(1) *Mayen und das Mayfeld*, 1922, bl. 91, met afb. (XIe, begin XIIe eeuw); *Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, V, 3, Bonn, bl. 132.

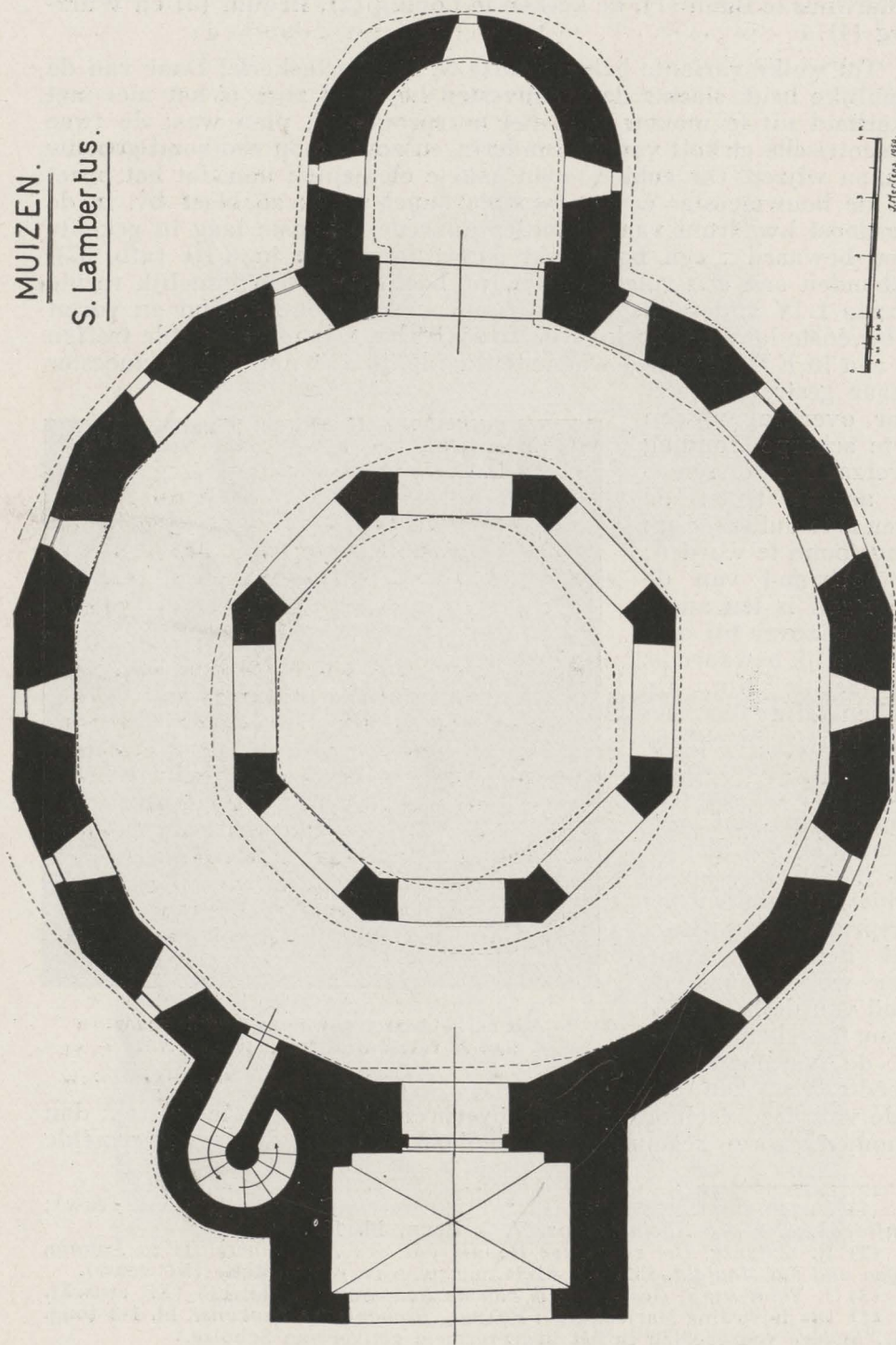
(2) R. SCHULZE, *Die ehemalige Rundkirche des Augustinerstifts zu Lonnig*, *Mayen und das Mayfeld*, 1922, bl. 81-94, met plan en reconstitutie (XIe eeuw).

(3) J. VERMEULEN, *Geschiedenis van de Bouwkunst*, I, bl. 133 (XIe eeuw?).

(4) Op de vesting Marienburg : FRANKL, *Romanische Baukunst*, bl. 1-3 (ong. 706). Andere voorbeelden in het hogervermeld artikel van Schulze.

MUIZEN.
S. Lambertus.

Afb. 59. — Reconstructie van het grondplan.

hoeken bijna samenvallen met een hoek in opstand. O.i. pleit dit ten voordele van een polygonale zestienhoekige buitenmuur, naar het voorbeeld van Nijmegen of Aken.

Aan een zestienhoekige buitenmuur beantwoordt natuurlijk een achthoekige centrale kerk. Daar hier echter slechts acht pijlers in opstand voorkwamen is het niet nodig dat de grondvesten een regelmatige achthoek vormden; nochtans zien we duidelijk polygonale strekkingen vooral in de noordwestelijke en zuidwestelijke kwadranten (z. pl. III, GH VIII, afb. 43).

Wij hebben dan ook de kerk naar het grondplan van Aken en Nijmegen gereconstitueerd (afb. 59).

Trachten we nu, aan de hand van gelijkaardige nog bewaarde of afgebeelde gebouwen een hypothese voor de opstand van de kerk voor te stellen (pl. V).

Bouwtechnisch gezien valt het moeilijk vergelijkingen te maken daar te weinig elementen van de opstand bewaard bleven. Noteren we te Muizen de volledige afwezigheid van enig decoratief element aan de toren, zoals blindnissen en dgl., welke men te Aken, Nijmegen of Fosses (1) aantreft. De bogen hebben geen kraagstenen. De muurtechniek hangt natuurlijk af van het beschikbare materiaal : het te Aken, Luik of Nijmegen voorkomend principe om de hoeken met zwaardere stenen te versterken, werd te Muizen niet toegepast; visgraatverband komt niet voor.

Door de aanwezigheid van het koor onderscheidt Muizen zich van Nijmegen, doch het meest bevreemdend is nog de koorvorm zelf : deze bestaat uit twee delen : een rechthoekige ruimte ($2 \times 3,40$ m) en een halfronde absis (diepte ong. 1,40). Geen enkele van de hogervermelde centraalbouwen vertoont eenzelfde schema, de meeste hebben een recht koor : Aken, Groningen, Ottmarsheim; te Fulda is het koor van buiten rechthoekig en van binnen rond (2); de jongere kerk te Lonnig heeft een halfronde absis en twee cirkelvormige zijkooren; over het uitzicht van het koor te Brugge of te Luik zijn we niet ingelicht : geen enkel van beide bleef bewaard. De absis bezat waarschijnlijk een ovengewelf, terwijl het priesterkoor met een tongewelf was afgedekt.

Van de buitenmuur van de kerk kennen we de hoogte daar nog enkele stenen van de aanzet in de zuidmuur van de toren bewaard bleven (afb. 57 en 58) : zij bedraagt 6,10 m (3). De centrale kern rustte op acht pijlers, door rondbogen met elkaar verbonden (vgl. Aken, Nijmegen, Ottmarsheim, e.a.); evenals te Aken liep ook hier in fundering de muur door (4); de onderlinge afstand tussen de pijlers zou

(1) R. MAERE, *La tour de la collégiale de Fosses*, An. Namur, 43 (1940), bl. 16, 22.

(2) FRANKL, o.c., bl. 27, afb. 42-43.

(3) Vgl. de hoogte te Aken (ong. 16 m) en te Nijmegen (ong. 6,70 m).

(4) Te Aken bestonden de bovenste lagen van de fundering van de centrale kern uit grotere blokken; was in Muizen eenzelfde principe toegepast. Dit zou gedeeltelijk kunnen verklaren waarom geheel deze fundering uitgebroken was en later misschien herbruikt werd.

Afb. 57. — De zuidflank van de toren, met aanzet van de polygonale muur.

kunnen overeenstemmen met de breedte van de oosttoegang tot de toren (ong. 195), welke merkkelijk smaller is dan het westportaal (vgl. Aken). Van op het eerste verdiep van de toren was het mogelijk, langs een nog gedeeltelijk bewaarde en rondbogig afgedekte deuropening (afb. 14) op het verdiep van de zijbeuk te komen; het vloerpeil van dit laatste is daardoor bepaald : 4,60 m. Daar op de oostflank van de toren geen sporen van een uitgebroken gewelf aanwezig waren, was de zijbeuk vermoedelijk met een vlakke houten zoldering overdekt (1). Het bewijs voor het bestaan van een tribune wordt gebracht door de toegang in de oostmuur van de toren en door het feit dat de buitenmuur

(1) De primitieve zoldering van St Donaas te Brugge was eveneens in hout : FIRMIN, *Rom. Bouwkunst in West-Vlaanderen*, bl. 20.

van de kerk 1,60 m hoger is dan het vloerpeil van het eerste verdiep. Vermoedelijk werd deze tribune door een schuin hellend houten gebint bedekt. Bij middel van een reeks hoogvensters (vgl. Aken, Nijmegen) gaf de tribune uit op de centrale beuk; deze laatste werd verlicht langs vensters boven het dak van de zijbeuk in de muur aangebracht.

Of deze middenbeuk door een koepel overwelfd was is niet te bepalen; gezien de breedte van de funderingen en het ontbreken van gewelven in de zijbeuk denken we veeleer aan een houten overdekking.

Ten Westen van de kerk verhief zich een rijzige portaaltoren, in dezelfde geest opgevat als deze van Luik (St Jan), Fosses of Nijmegen; bij deze laatste kerken was de eigenlijke ingang gevat in een grote nis; dit was te Muizen niet het geval, maar de ingangsboog zelf was tamelijk hoog (4,10) (afb. 47). Dit portaal vertoont geen enkele versiering, doch het is, evenals de toren, met zorg gebouwd uit regelmatig gekapte steen (1). De brede westingang tegenover de smallere oosttoegang treffen we ook te Aken aan. In de verdere opbouw wijkt onze toren af van deze van Nijmegen of Aken daar we te Muizen staan voor een portaaltoren, te vergelijken met deze van Ottmarsheim (XIe eeuw), Fosses (2) en misschien deze van Brugge (3); in feite gebeurde hier reeds in zekere zin de aanpassing van het type van de hofkapel aan de functie van een dorpskerk, hoewel de oude betekenis bewaard blijft; de enige traptoren, in tegenstelling met Nijmegen, waar hij ontbreekt, en met Aken, Luik, Fosses waar hij, uit streven naar monumentaliteit ontdubbeld werd, wijst in eenzelfde richting. Het tongewelf dat de trap overdekt vonden we reeds te Aken en te Luik; in Lonnig en Ottmarsheim is de trap in de muur van de toren uitgespaard.

Het schema van deze portaaltoren, met het overwelfde gelijkvloers

Afb. 58. —
Aanzet van de polygonale karolingische
muur op de zuidflank van de toren.

(1) Een verbreding van het portaal naar het Westen toe, zoals het te Aken voorkomt, schijnt ook te Muizen, hoewel in geringere mate, aanwezig te zijn.

(2) R. MAERE, o.c., fig. 5, 6.

(3) FIRMIN, o.c., bl. 22-23.

en verdiep past volledig in de karolingische en vroeg-romaanse bouwkunst : we hebben het slechts te vergelijken met Luik (afb. 54), Ottmarsheim, Fosses, enz.

De aard van de bedaking van de kerk is niet nader te bepalen; de enkele fragmenten van romeinse pannen zijn geen bewijs; loodbedekking zoals te Luik, Brugge of Groningen (1) was niet meer aan te wijzen. In de vulling van de kerk werden talrijke fragmenten van pannen en leien aangetroffen.

Strekte zich ten Westen van de kerk een atrium uit zoals te Aken of te Luik? Peilingen hier uitgevoerd, leverden geen resultaat op; er dient nochtans opgemerkt dat de grond tot op een diepte van 1,50-2,10 m omgewoeld was door latere bijzettingen, daar het vroegere kerkhof zich ook ten Westen van de kerk uitstreckte (2).

Tot slot nog enkele afmetingen ter vergelijking : de diameter van de centrale kern bedraagt te Muizen, van as tot as, 7,30 m; te Aken 15,50, te Nijmegen ong. 7 m; te Luik, volgens de latere overbouwning, ong. 13 m. De totale diameter bedraagt, noord-zuid, resp. 14,60, 30 m, 12 m, en 30 m. De lengte, van koor tot toren is voor Muizen 22,60, voor Aken 46 m (?), voor Nijmegen ong. 16, en voor Luik, waar het koor niet te bepalen is, vermoedelijk 47 m. De hoogte van de zijbeuk bedraagt resp. 6,10 m, ong. 16, 6,70 en 12,50 m(?).

C. Datering en Betekenis.

De hoger aangehaalde voorbeelden en vergelijkingen klimmen alle op tot in de karolingische of de vroeg-romaanse periode. De dom te Aken werd tijdens de regering van Karel de Grote gebouwd (796-806) (3); deze vroege datum beantwoordde aan het belang van Aken. Al de andere voorbeelden zijn jonger : de Valkhofkapel te Nijmegen kende, volgens de jongste opzoekingen, verschillende bouwperiodes : denkelijk werd in de XIe eeuw reeds de buitenmuur gedeeltelijk hernieuwd, waarschijnlijk om de buitenwaartse uitwijking; de kern zelf blijkt karolingisch te zijn (4). Onder de oudste voorbeelden dient de ronde St Michielskerk te Fulda gerekend te worden (822) (5), waarop dan, op het einde van de IXe eeuw de St Donaaskerk te Brugge volgt (ca. 870) (6); van de thans verdwenen St Walburgiskerk te Groningen

(1) J. VERMEULEN, o.c., bl. 125.

(2) In de schepenacten van Mechelen van het jaar 1394 is er spraak van een stuk land gelegen « *in Musene inter atrium ecclesie ibid. ex parte una et...* » (A. MECH., *Chronol. Aaenw.*, 1394, 35).

(3) M. AUBERT, *L'art religieux en Rhénanie*, bl. 284.

(4) E. H. TER KUILE, *Duizend jaar Bouwen Nederland*, I, bl. 146-147; vgl. echter J. VERMEULEN, in Van Gelder, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, 1946, bl. 14-15 en id., *Geschiedenis van de Bouwkunst in Nederland*, bl. 131.

(5) A. HAUPT, *Die Baukunst der Germanen*, bl. 275.

(6) Firmin, o.c., bl. 17; S. LEURS, in Van Gelder, *Kunstgeschiedenis der Nederlanden*, bl. 62-63. De kerk van Torhout, van eenzelfde centraal type, doch op ander plan, kan uit het begin van deze eeuw dateren (ca. 825) : G. MEERS-SEMAN-FIRMIN, *De kerk van Torhout in het licht van de jongste opgravingen, Handelingen van het Centrum voor Arch. Vorschingen*, II, 1942, bl. 64.

lopen de dateringen zeer uiteen : wanneer vroeger algemeen ca 900 als datum werd aangenomen, stelt ter Kuile de XIe eeuw voor (1). De St Janskerk te Luik werd door Notger in de tachtiger jaren van de X^e eeuw gewijd (2); uit de XIe eeuw dateren ten slotte Ottmarsheim (1049) (3), Lonnig (4) en St Martinus te Bonn (5).

Duidelijk twee groepen zijn hier te herkennen, gescheiden door de duistere en woelige periode van de invallen der Noormannen; in die tijd, einde IXe tot de eerste helft van de X^e eeuw werden bijna geen kerken gebouwd. Dat de kerk te Muizen vóór het midden van de IXe eeuw zou gebouwd zijn is *a priori* natuurlijk niet uitgesloten, doch schijnt onwaarschijnlijk : reeds vóór de « karolingische » kapel gebouwd werd, was deze plaats door een kerk ingenomen die geruime tijd in gebruik bleef : het feit dat drie verschillende bijzettingen boven elkaar voorkomen wijst op een bezetting van minstens een eeuw; ook de overblijfselen van de houten bidplaats wijzen op herbouwing (z. bl. 185) of restauratie. Geen enkel van deze graven bezit grafgriffen, zodat ze alle nog na de VIIIe eeuw dateren. O.i. blijkt het uitgesloten dat de polygonale kerk vóór de invallen van de Noormannen gebouwd werd (6).

Anderzijds wijzen de historische en archeologische gegevens op een constructie uit het einde van de X^e eeuw. De verzorgde techniek, het regelmatig steenverband vergelijken we best met andere gelijktijdige gebouwen in onze streken. De bekapping van de steen (afb. 52, 53) wijst op een technische vooruitgang uit de X^e en XIe eeuw (7). Ook het feit dat we hier reeds staan voor een aanpassing van het centrale plan aan de landelijke kerk, met versterkte toren en enige traptoren wijst naar eenzelfde datum. Het ontbreken van elk decoratief element laat niet toe de datering nader te omschrijven. Als archeologisch document rest ons nog een bodemscherf van een zwarte pot, in de fundering van de central kern aangetroffen, en welke best in de X^e eeuw past (8).

Naast deze archeologische gegevens bezitten we eveneens historische aanduidingen die, spijtig genoeg, meestal tot de legendenwereld behoren. Wij mogen ze echter niet zonder meer ontkennen. Reeds van in de XVIe eeuw duikt de traditie op als zouden de kanunniken van

(1) J. VERMEULEN, *Gesch. van de Bouwkunst*, bl. 125; TER KUILE, o.c., bl. 148; gevolgd door Van Giffen, naar het Nieuwsblad van het Noorden, 11, 12, 15 Augustus 1950.

(2) G. KURTH, *Notger de Liège*, II, 42 (1987); C. GURLITT, *Historische Städtebilder*, bl. 5 (1992); MEERSSEMAN-FIRMIN, o.c., bl. 64 (1982); TER KUILE, o.c., bl. 147 (1984). Ook de collegiale kerk van Fosses was een stichting van Notger uit het begin der XIe eeuw.

(3) H. JANTZEN, *Ottonische Kunst*, bl. 56-57.

(4) Einde XIe - begin XIIe eeuw : R. SCHULZE, in *Mayen und das Mayfeld*, bl. 86.

(5) *Ibid.*, bl. 91.

(6) Er werden geen brandsporen uit deze periode gevonden; de houtskool-lagen in profiel d-d' en de zwarte asse in de toren dateren uit de brand van de kerk in 1578.

(7) G. PLAT, *L'art de bâtir en France*, Paris, 1939, bl. 20.

(8) Mededeling van Prof. Dr. J. Breuer.

het Mechels kapittel hun oorsprong hebben te Muizen (1); deze traditie wordt later in de kronijken voortgezet (2). Kan. LAENEN in zijn *Histoire de l'Eglise Métropolitaine de Saint-Rombout* (3) situeert het ontstaan van het kapittel tussen 908-915, datum van het diploma van Karel de Eenvoudige, waarin te Mechelen een abdij vermeld wordt ter ere van St Rumoldus (4) en 1041-1043, datum van de *Gesta Episcoporum Cameracensium* waarin duidelijk het « *monasterium canonicorum* » vermeld wordt (5). Talrijke teksten wijzen er op dat het kapittel ingericht werd door Notger, bisschop van Luik (6). Deze deed ten andere juist hetzelfde te Luik waar hij in 982-987 de kerk van St Jan Evangelist deed bouwen en hieraan 30 kanunniken verbond (7). Beide feiten staan waarschijnlijk in verband met elkander en we weten niet in hoever aan deze daad een administratief dan wel een godsdienstig karakter dient toegeschreven te worden. In de Mechelse kronijken hoort men een echo van dit verband wanneer bv. Gootens (8) zegt dat de kanunniken van Mechelen gesticht werden in 992 en leefden naar de vorm van deze van Luik. Deze oprichting van het St Jans kapittel te Luik ging samen met de bouw van een nieuwe kerk naar het plan van deze van Aken; het opzet van Notger is duidelijk. Nu zien we dat in Muizen, omtrent dezelfde tijd, een kerk gebouwd werd gelijkend op deze van Luik en van Aken en dat de legende het ontstaan van de kanunniken naar Muizen verlegt. Binnen het bestek van deze archeologische uiteenzetting is het niet onze taak dit geschiedkundig probleem van naderbij te onderzoeken. Wij hebben hier slechts enkele gegevens verzameld die een nieuw licht zouden kunnen werpen op de oudste Mechelse geschiedenis, waarmede Muizen steeds verbonden is geweest. Voor ons is alleen van belang dat archeologische gegevens niet in tegenspraak staan met de historische elementen om de polygonale kerk te dateren op het einde van de X^e eeuw.

* * *

Van de X^e tot de heropbouw in de XVIe eeuw vernemen we niets over de bouwgeschiedenis van de kerk; slechts zwakke echo's van haar bestaan, thans als parochiekerk, komen tot ons : zo maakt Muizen in 1150 deel uit van de goederen van het kapittel van Mechelen (9); in 1255 wordt het van Mechelen gescheiden en als afzonderlijke parochie opgericht (10), met als afhankelijkheid de parochie Hanswijk; deze laatste wordt in 1288 van Muizen gescheiden.

(1) A. Mech. : EE I, 35, f° 12 v°.

(2) R. GOOTENS, *Chronijcke van Mechelen* (A. Mech.); VAN GESTEL, *Historia Sacra et Profana Arch. Mechlin.*, I, bl. 111.

(3) I, bl. 141 v.

(4) Uitgegeven door BORMANS en SCHOOLMEESTERS, *Cartulaire de l'Eglise St Lambert de Liège*, I, bl. 16.

(5) MGH SS, t. VII, bl. 455.

(6) LANGIUS, *Vita Notgeri*, bl. 72 (vgl. G. KURTH, *Notger de Liège*, bl. 182); z.o. GOOTENS, o.c., bl. 7.

(7) G. KURTH, o.c., bl. 153.

(8) o.c., bl. 7.

(9) J. LAENEN, *Histoire de l'Egl. Métrop. de Malines*, I, bl. 147.

(10) *Ibid.*, bl. 14-15; MIRAEUS, *Opera diplom.* III, bl. 116.

De kerk wordt uitdrukkelijk vermeld in de geschiedenis van het ontstaan van het klooster (z. hoger bl. 135); in de schepenakten o.a. van 1379, 1394, 1425 vinden we de vermelding van schenkingen van grond aan het klooster, gelegen nabij de kerk (1). In 1385 wordt de kerk nogmaals vermeld in de Mechelse stadsrekeningen (2) en in 1483 en 1484 horen we hoe er missen gefondeert worden (3). Of de kerk van de oorlogen van 1335-1357 te lijden had is niet te bepalen.

In het begin van de XVIe eeuw wordt dan, zoals hoger gezegd, de « karolingische » centraalbouw door de gothische kerk vervangen (4).

IV. De oudste kerken

De « karolingische » kerk was niet de eerste welke zich op deze plaats verhief; deze heuvel langs de Dijle was van uitzonderlijk strategisch belang en daardoor reeds vroeg bezet, en wel door een primitief houten kerkje.

Verborgen onder, en vernield door latere overbouwingen werd van dit oudste gebouw natuurlijk niet veel weergevonden. Wij hadden nochtans het geluk in de kerkruimte een aantal grondsporen te kunnen vaststellen, die klaarblijkelijk met elkaar in verband staan (5). De voornaamste overblijfselen zijn wel de vier grote paalgaten, op één rij geplaatst, op ong. 2 m van elkander, en ZZO-NNW georiënteerd (pl. III, n^o I, II, III, VIII). Bijna al de paalgaten liggen in de noordelijke helft van de « karolingische » kerk, op de rand van het terras. Zij vertonen steeds eenzelfde vorming : de kern bestaat uit een donkere vlek zwart vergaan hout, waarrond een kring bruingeel zand ligt, duidelijk van het omliggende gele zand te onderscheiden; de boomstammen

(1) A. Mech., *Chronol. Aenw.*, 1379, 35; 1394, 35 en *Goedenisboek der Stad Mechelen*, 1425, 1426, f° 34.

(2) A. Mech., *Stadsrekening*, 1384-1385, f° 197 v°.

(3) A. Mech., *Chronol. Aenw.*, 1483, 53 en 1484, 67.

(4) Welke was de primitieve patroonheilige van Muizen? Algemeen wordt St Lambertus aangenomen : volgens de legende wijdde deze heilige de eerste kerk aan de H. Maagd. In de XVIe eeuw is Lambertus als patroon gevestigd. Doch een vermelding in de pouillé's van de XIVe eeuw zou aan de H. Maagd kunnen doen denken : inderdaad, LE GLAY, *Cameracum christianum*, Lille, 1849, bl. 507, vermeldt een *Melsinis*, afhankelijk van het kapittel van Mechelen, met als patroon de H. Maagd. Men heeft dat steeds met Melsen (O.VI.) geïdentificeerd, doch het is denkkelijk, volgens E.P. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique, Tome compl. I*, 1948, bl. 311, een verkeerde interpretatie, daar Melsen afhangt van de abdij van Enname. In Fosses had het kapittel als patroon de H. Maagd, terwijl in dezelfde kerk de H. Follianus parochiepatroon was (R. MAERE, in *An. Namur* 1940, bl. 4). Zou eenzelfde geval zich te Muizen hebben voorgedaan, waar de H. Lambertus de patroon van de parochie werd? Vgl. b.v. in dit verband het feit dat ook te Luik twee patronen waren, n.l. O.L. Vrouw en St Lambertus.

(5) Daar de bodem van de kerk gemiddeld tot op 145-150 cm door jongere muren en bijzettingen omgewoeld was, is het slechts onder dit peil dat de oudste sporen zichtbaar waren: door het feit anderzijds dat deze niet dieper gaan dan 160-170 was het dikwijls moeilijk de paalgaten terug te vinden, tenzij door een zorgvuldig afpellen van de grond tijdens de opgraving.

werden dus in de grond geplant en niet ingeheid. Dat zij ouder zijn dan de vóór-romaanse kerk wordt bewezen door het feit dat P. II en VI onder de muur van de X^e eeuw liggen.

P. I (pl. III : H V, afb. 60); diepte 149 tot 164; dit spoor was midden doorgesneden door graf 13; de kern heeft een diameter van ong. 25 cm en bestaat uit donkerbruine verkoolde houtresten; rond deze kern heeft men een dunne laag wit-geel zand, waarschijnlijk verbleekt door de werking van het hout. De totale vulling heeft 139 cm doormeter.

P. II (J. V), diepte 150-167; diameter van de kern 27 cm. Zelfde vorming als I; de balk die hierin geplant werd was niet puntig afgescherpt, doch vlak afgezaagd; het grondspoor loopt door onder de « karolingische » muur; totale doormeter 143.

Afb. 60. — Graf 12 en paalgaten I, II en V.

P. III (K V), diepte 151-167; diameter van de kern 31; totale doormeter 130, doorgesneden door graf 15. De vulling komt overeen met deze van I en II en bestaat uit grijs zand waarin soms een stukje houtskool voorkomt; de donkerbruine kern geeft de indruk vierkant geweest te zijn. Op de bodem van de put lag een laagje zuiver wit zand.

P. IV. (K IV) : diepte 152; de kern is iets kleiner dan bij de vorige paalgaten; in de vulling vonden we witte zandsteen.

P. V (K V, afb. 60); diepte 162; dit spoor werd niet rond uitgegraven, doch rechthoekig; het is niet van dezelfde samenstelling als de andere paalgaten, doch bevat meer verbrande klei en houtskool; deze paal werd dus geplant toen de plaats reeds een tijd bezet was; beide palen V en VI dienden waarschijnlijk slechts ter versterking van II en waren schuin tegen deze laatste geplaatst; het houtspoor van V is duidelijk vierkant (12×12) en van onder vlak afgezaagd.

P. VI (K V, afb. 61); dit spoor ligt volledig onder de binnenmuur van de karolingische kerk; rondom de donkerbruine kern heeft men een duidelijke dunne laag wit zand. De vulling bestaat uit grijsgeel zand.

P. VIII (G V); diepte 156; ligt onder P. X; totale doormeter 102; de kern is niet zo donker als de voorgaande; de scheiding met P. X is niet zeer duidelijk.

P. X (G V); diepte 150; rechthoekig spoor, staat vermoedelijk in verband met VIII en het is best mogelijk dat op een bepaald ogenblik het gebouw diende gerestaureerd en men hier de balken vervangen heeft. Onder X zijn ten andere nog de sporen van een rond uitgegraven put met grijs zand opgevuld (*P. IX*, afb. 62); de donkerbruine kern van X komt volledig met deze van VIII overeen; diameter 25 cm.

Afb. 61. — Paalgat VI.

Afb. 62. — Paalgat IX.

P. XI (F IV, afb. 41); diepte 148-153; de diameter van de kern meet 28-30; de houten balk rustte hier op twee platte, ronde stenen, op de bodem van de put gelegd. Een van deze stenen is een halve romeinse molensteen, in grijsblauwe, harde lavasteen uit de Rijnstreek; de ronde vulling bestond uit grijs zand, met kleine stukjes verbrande klei of baksteen en houtskool.

P. XIV (K III); diepte 165; het spoor loopt door onder de vóór-romaanse muur; het uitzicht van de vulling lijkt op dit van de andere paalgaten; schaarse overblijfselen van donkerbruin zwart verkoold hout.

P. XV (J III); diepte 164. Van gelijkaardige samenstelling en uitzicht als XIV, doch het spoor werd grotendeels vernield bij de aanleg van de gothische kerk. Deze beide sporen lagen gedeeltelijk verborgen onder latere muren, zodat zij niet volledig konden onderzocht worden.

Buiten de hierboven aangehaalde paalgaten heeft men nog enkele andere sporen wier betekenis en onderling verband niet klaar zijn: het meest eigenaardige paalgaat (P. XVI) vonden we in O VI (pl. IV), bewaard van 160 tot 230; onder de jongere bijzettingen lag de grond hier zeer los; de vulling verschilt merkkelijk van deze van de overige paalgaten daar hier nog duidelijk de holte, nagelaten door het vergaan van het hout, zichtbaar was; doormeter 12 cm: in de vulling lag een stuk romeinse tegula.

P. XVII (F VIII); diepte ong. 150; kwart cirkel van een grondspoor met bruine kern. De ronding is duidelijk merkbaar; wit zand als in II en VI.

P. XVIII (C VIII); diepte 122; onduidelijk cirkelvormig spoor.

Deze enkele gegevens laten natuurlijk geen volledige reconstitutie van het gebouw toe: toch wagen we het een hypothetisch grondplan voorop te stellen (afb. 69): het is een kleine rechthoekige ruimte, van 8,50 op 3,50 m, O-W georiënteerd en vermoedelijk met een klein koor in het Oosten. Evenals de woningen uit de tijd was ook dit kerkje opgetrokken in hout en leem, naar de techniek van de zgn. vakwerkbouw, waarbij vooreerst een geraamte getimmerd wordt met zware balken, waartussen dan latten en takken gevlochten worden en dit alles met leem bestreken; de bedaking is van riet of stroo. Het is het type van onze oudste landelijke kerkjes, zoals de geloofszendingen ze bouwden in de VIIIe en IXe eeuw (1).

Dat deze primitieve constructie te Muizen een christelijke kerk was, wordt bewezen door de oriëntatie en door de talrijke graven die

(1) In de heiligenlevens wordt vaak melding gemaakt van houten kerken: Gregorius van Tours spreekt nog van de houten kerk te Tongeren; z. J. VERMEULEN, *Gesch. der Nederlandsche Bouwkunst*, I, bl. 90-97; C. LEURS, *Gesch. van de Vlaamsche Kunst* I, bl. 19; C. ENLART, *l'Architecture religieuse en France*, I, bl. 125. Vgl. GREGORIUS VAN TOURS, *Historia Francorum*, II, 5, SS R. Merov., t. I, bl. 790: *Nam plerumque devotio studiumque fidelium oratoria construebant de tabulis ligneis levigatisque; sed protinus aut rapiebantur vento aut sponte ruebant.*

er rond lagen; het volledig ontbreken van grafgraven wijst er op dat de bewoners reeds gekerstend waren.

Een datum bepalen voor dergelijke constructie is natuurlijk een moeilijke taak : dit houten kerkje heeft een hele tijd bestaan, vermits men verplicht is geweest bouwvallige balken te steunen of het verrotte hout te vervangen : zo werd bv. in de zuidwand van de kerk (pl. IV, G V) driemaal een nieuwe balk gestoken; de dikte van de boomstammen is bovendien van die aard dat het hout, vermoedelijk eikenhout, niet op een paar decennia verrot. Een ander bewijs voor een langdurig bestaan is het feit dat, vóór de bouw van de kerk in de X^e eeuw, reeds drie bijzettingen boven elkaar geschiedden, wat minstens een tijdspanne van een eeuw veronderstelt. Een ander chronologisch gegeven kunnen we halen uit de ligging van de graven zelf : de oudste bijzettingen geschiedden alle buiten de kerk (1); denkkelijk doet zich hier nog de invloed van de concilies voelen, waarbij verbod werd opgelegd de doden in de kerken te begraven (2).

Het ontbreken van grafgraven wijst op een ontstaan na de VIIe eeuw (3).

De halve romeinse molensteen onder P. VI en de scherven van romeins vaatwerk wijzen er op dat de romeinse villa te Muizen nog als steengroeve dienst deed. De scherven die in sommige graven aangetroffen werden, laten geen datering van het graf toe.

We mogen aannemen dat dit primitieve kerkje zijn bestaan een paar eeuwen heeft gerokken, en zo klimmen we op tot in de VIIIe eeuw.

Dit gebouw ging in de vlammen op : op de bodem van de funderingsgrachten voor de preromaanse traptoren en -buitenmuur, lag grijszwart zand, met kleine stukjes houtskool vermengd; vgl. profiel d-d' (pl. IV).

Mogen we deze ramp in verband brengen met de invallen van de Noormannen, welke deze vooruitgeschoven versterking zeker opgemerkt hebben bij het opvaren van de Dijle (Slag te Leuven, 891)? Dat de faam van de Noormannen tot in Muizen doordrong wordt bewezen door de schat van juwelen en munten in 1906 gevonden bij de aanleg van de spoorbaan, op ong. 250 m ten ZW van de kerk (afb. 63); naar de munten, gaande van Lodewijk de Vrome (814-840) tot Karel de Kale (+875) werd de schat rond 885 in de grond verborgen (4).

(1) Graf 42 in F IV is blijkbaar het jongste daar het boven de steenlaag ligt.

(2) Concilie van Mainz 813 en in de capitularia van Karel de Grote : « *ut nullus deinceps in ecclesia mortuum sepeliat* » : *Capitula ecclesiastica* 810-813, c. 14 in *Capitularia Regum Francorum*, ed. Boretius, I, bl. 179 (M.G.H. Legum sectio II); z.o. P. GLAZEMA, *Gewijde Plaatsen in Friesland*, 1948, bl. 249-250.

(3) H. ROOSENS, *De Merovingische begraafplaatsen in België*, 1949, bl. 23-24.

(4) H. ROOSENS, in *Rev. b. de Numismatique*, 1950, bl. 203-208; de jongste gedateerde munt is een Araabse dinar geslagen in het atelier « Arminia » in 866.

Afb. 63. — Gedeelte van de karolingische schat te Muizen ontdekt (1909).

V. De bijzettingen in de kerk

De bijzettingen rond en in de kerk zijn zo oud als de gebouwen zelf die zich elkaar op deze kerkheuvel opgevolgd hebben.

Reeds rond de houten kapel werden de doden begraven; talrijk zijn de graven die onder de «karolingische» kerk (X^e eeuw) liggen en dus ouder zijn : pl. III; zij zijn alle Oost-West georiënteerd, met het hoofd in het Westen; de armen zijn langs het lichaam gestrekt. De meesten werden in houten kisten begraven; drie graven maken hierop uitzondering : nrs 47, 49, 29 : hier werd geen spoor van lijkstap gevonden, doch de grafkuil was naar de vorm van het lichaam uitgehaald, waarbij een afzonderlijke holte voor het hoofd was uitgespaard (afb. 64) (1).

In het koor vonden we op 179 cm diepte een kuil (M VI, 54) opgevuld met zand en humus, doch zonder enig spoor van kist noch ge-

(1) In de X^e en XIe eeuw werden kloosterlingen dikwijls bijgezet in stenen graven waarbij eveneens een ruimte voor het hoofd was uitgespaard : Gent, St Baafsabdij : F. DE SMIDT-H. VAN DE WEERD, in *Hand. Mij Gesch. Gent*, II, 1 (1949-1950), bl. 86 v.; Ronse : H. ROOSENS-J. MERTENS, in *Cultureel Jb. voor O.Vl.*, 1949.

Afb. 64. —
Vóórkarolingisch graf 39
(H VIII).

raamte; de vorm was duidelijk deze van een graf, de oriëntatie WZW-ONO. Werd deze grafkuil op een onbepaald tijdstip geledigd? Dit moet reeds vroeg geschied zijn, want talrijke doden werden er boven bijgezet en in de XVIe eeuw wordt een stenen graf erop gebouwd (pl. IV); in de vulling lagen scherven uit de XIIe-XIIIe eeuw.

Ook in de polygonale kerk van de X^e eeuw werden de doden begraven; hoewel nog meest Oost-West georiënteerd, wordt van deze regel afgeweken om de doode te begraven met het gelaat naar het altaar : graf 6, 7, 22, (pl. II, III). De oudste hebben de armen naast het lichaam gestrekt, doch reeds vóór de XVe eeuw is de gewoonte ingetreden de handen op het bekken te vouwen; al de overledenen werden in houten kisten begraven.

De bijzettingen zijn reeds talrijk, doch zullen nog aangroeien na de bouw van de gothische kerk in de XVIe eeuw. A. Van der Aa (+1483) Joanna de Merode (+1552), Willem de Berlo (+1557) en talrijke andere worden in de kerk begraven; ook de pastoors van de parochie zijn hier bijgezet : Petrus van der Lavie (+1530), F. Robbijs (+ 1636) (1); van pastoor Jan Rinck, overleden in 1550, vonden we de halve grafzerk terug, herbruikt in een muur van de XIXe eeuw (2) (afb. 65).

Belangwekkend was een gemetseld graf (18) in het oude koor van vóór 1636 geplaatst (afb. 35); het was met een spitsboog overwelfd en op de witte bepleistering waren van binnen zes rode kruisen geschilderd (afb. 66); het graf werd drie-maal herbruikt : terwijl de onderste doode W-O georiënteerd was, lag het tweede lijk met het hoofd in het

Afb. 65. — Gedeelte van de grafsteen
van pastoor J. Rinck (+ 1550).

(1) Het afschrift van hun zerken vindt men in « *Provincie, Stadt ende District van Mechelen opgeheldert*, 1770, II, bl. 407-411.

(2) De grafzerk draagt in een mooie gothische letter de volgende tekst : « PSTR PROCHIAEN VAN DESZ KERKE DIE STERF XXI MAY XV L » : deze komt niet overeen met de tekst van « ... *Mechelen opgeheldert* », II, bl. 407 : « Hier leet begraven Heer Jan Rinck, priester prochiaen van Muysen, die sterf XXI mey XV L. » Nochtans gaat het hier om dezelfde persoon.

Afb. 66. — Rood beschilderd kruis
op de binnenwand van graf 18.

Afb. 67. — Bakstenen grafkelder
binnen het XVIIe eeuwse koor

Oosten en was dus klaarblijkelijk een geestelijke. Naar de aard van de baksteen en van de mortel dateert dit graf waarschijnlijk uit het midden van de XVIe eeuw (1).

Toen in 1578 soldaten het kerkhof bezetten werden de doden begraven in de uitgebrande kerk; dit verklaart het grote aantal geraamten hier opgedolven. Doch ook later nog wordt veel in de kerk begraven, vooral door de rijke burgerij en de geestelijken (2). Volgens de overlijdensregisters werden van 1636 tot 1784, 128 overledenen in de kerk bijgezet (3). In deze lijst vinden we de namen van bekende Mechelse familiën : d'Anly, du Bois de Fiennes, de Beringuel, van der Gracht, e.a.; als pastoors van Muizen : Remmerus Valerius (+1687) (4), U. Verloo (+1694), J. Van Geldorp (+1737), P. A. Vekemans (+1739) (5);

(1) Vgl. het zgn. graf van Margareta van York te Mechelen : V. STEURS, in *Mech. Bijdr.*, 3 (1936), 109-117 met afb. Staan we hier voor het graf van ridder Jan van der Aa, schout van Mechelen, gestorven in 1529? Volgens zijn testament op het archief te Mechelen bewaard, liet hij zijn graf op voorhand klaarmaken op het koor; hiertegen spreekt echter het opschrift van de grafzerk, waarop vermeld staat dat in hetzelfde graf zes bijzettingen gedaan waren (*Provincie... Mechelen opgeheldert*, II, bl. 411). De familie van der Aa zou veeleer te zoeken zijn onder het later gebouwde gewelf 17.

(2) De begrafenis-kosten beliepen in 1639 : 6 gulden in de kerk, 12 gulden op het koor, 1 gulden op het kerkhof : *Kerkregister, Ontvangsten*, 1639.

(3) Op een totaal van 2.043 overlijdens.

(4) « *Beneffens den hoogen autær aen de sijde van het Evangelie* » : *Overlijdensregister Muizen*.

(5) Voor de graf-schriften, zie « *... Mechelen opgeheldert* », bl. 407-409.

J. M. Lemmens (+1776) werd begraven in de noorderzijbeuk; de grafzerk bleef tot 1944 ter plaatse.

Hoewel dikwijls in de overlijdensregisters de plaats van het graf is aangeduid, was het een onbegonnen taak te trachten de opgedolven geraamten met een van deze namen te willen vereenzelvigen.

Slechts voor een paar gevallen zouden we nadere bepalingen durven geven : in 1659 werd in 't koor, tegen de bank der zangers, E. H. de Tramecourt bijgezet; hij werd begraven in een « *oude albe ende casuyfel* » (1); in graf 37 (pl. II) waren nog duidelijk de overblijfselen van een met bronsdraad geborduurd weefsel bemerkbaar.

Volgens het overlijdensregister bevindt zich op het koor, langs de kant van het epistel, de grafkelder van de familie van der Gracht (2); deze grafkelder werd reeds in de tweede helft van de XVIIe eeuw gebouwd; het is een rechthoekige bakstenen constructie, tot op het vaste zand uitgehaald (afb. 67) (3); toen in de XIXe eeuw de jongste vloer werd gelegd, werd dit graf volledig omgewoeld.

Vermelden we nog een drievoudige grafkelder aan de noordkant van de kerk; toen in 1759 de nieuwe sacristie achter het koor werd verplaatst, werd de oude vervangen door deze grafbouw (4) (afb. 68 en pl. IV); de doden waren in houten kisten bijgezet : nr 31 was den-

Afb. 68. — Driedubbele grafkelder
29, 30 en 31.

Afb. 68a. — Grafmonument van
de familie Van de Venne-Dujardin.

(1) A. Mech., *Kerkrekening Muizen, 1658-1660*; Muizen, *Overlijdensregister*, 6 September 1659.

(2) *Ibid.*, 25 Juni 1673, 21 Maart 1676, 13 Januari 1687.

(3) Bakstenen van $16,2 \times 6,9 \times 4$ in witgele mortel.

(4) Regelmatig verband in kleine baksteen ($15 \times 7 \times 3,5$) in harde kalkmortel.

kelijk een geestelijke, hij lag met het hoofd in 't Oosten; nr 30 had een paternoster tussen de vingers gestrengeld.

De jongste graven vonden we in de in 1897 bijgebouwde zuiderzijbeuk; het waren de leden van de familie d'Estrix de Terdonck en de Nelis, die hier vóór 1897 een concessie verworven hadden.

Toen in 1944 het puin van de kerk werd opgeruimd, werd tevens de vloer uitgebroken en talrijke grafzerken stuk geslagen. Van de bekende grafmonumenten, die eertijds de kerk sierden (1), bleef slechts één bewaard : nl. dit van de familie Van de Venne-Dujardin, in zwart gepolierd marmer, met een prachtige wit marmeren medaillon door Godecharles gebeeldhouwd in 1824 (afb. 68a).

VI. Losse vondsten

1. Geelgrauwe, onregelmatig gegladde scherf van prehistorisch vaatwerk; vingerindrukken op de rand. Uit graf 40 (D VIII).
2. Randfragment van een romeinse *dolium*, IIe eeuw n. C., op 180 in Q VI.
3. Randfragment van een romeinse pot, in roodachtige ruwe klei, vermengd met kwartsdeeltjes; type *Niederbieber* 89 (2), tweede helft van de IIe eeuw; uit de vulling van O IV.
4. Bodemscherf van een grauwgrijze ruwe urne, van binnen roodverbrand; kan uit de VIIe eeuw dateren; uit de vulling boven graf 54.
5. Citroengele geglazuurde scherf met radversiering; vermoedelijk XIIe of XIIIe eeuw; uit graf 54.
6. Fragment van een witstenen relief, met figuurlijke voorstelling, in Renaissance stijl.
7. Donkergroen geglazuurd schaaltje, met platte rand en genepen voet; XVIIIe eeuw?
8. Twee fragmenten van grijswit schaaltje, met bruinbeschilderde rand.
9. Drie blauwgroen-geglazuurde tegels van $15,3 \times 6,8 \times 1,4$ cm.

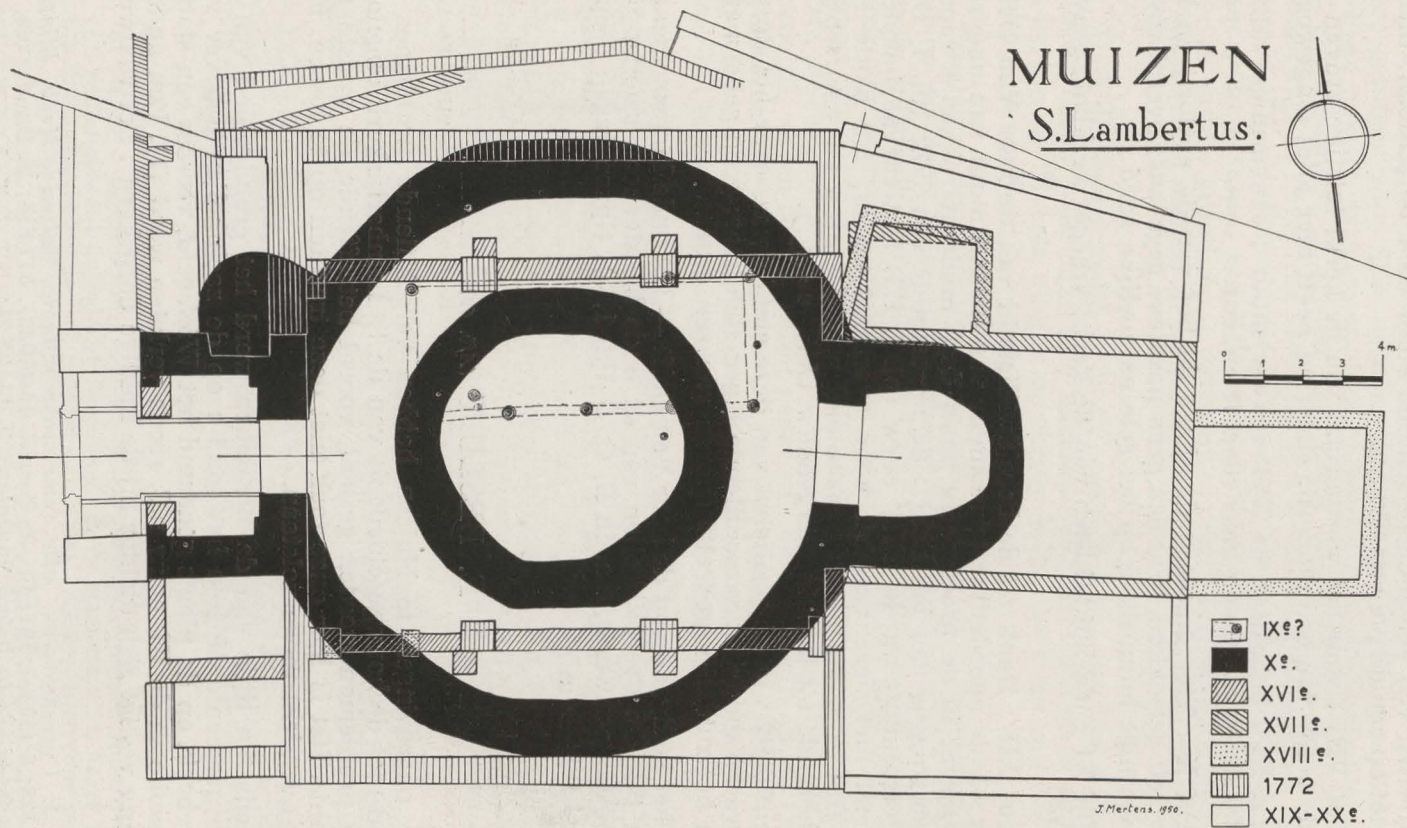
VII. Aanvullend onderzoek buiten de kerk

Met het oog op eventuele gebouwwresten werden ook buiten de kerk enkele opdelvingen gedaan (afb. 3).

(1) J. de Borchgraeve d'Altena, *Inventaire des œuvres d'art*, bl. 154.

(2) OELMANN, *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, type 89.

Afb. 69. — Algemeen chronologisch overzicht.

Sleuf VII : tegen de omheiningsmuur, ten Westen van de kerk, overblijfselen van een jongere schuine muur naar de pastorijs; bijzettingen tot op een diepte van 250 cm.

Sleuf VIII : vóór het westportaal van de kerk; talrijke graven tot 2 m : de bouw van een moderne riolering heeft hier alles omgewoeld.

Sleuf IX : langsheen de XVIe eeuwse muur : eenvormige vulling met afbraak en afval van bakstenen, leien, enz.

Sleuf X : Vier grachten doorheen de hof van de pastorijs en het gebouw zelf getrokken, leverden geen positieve gegevens; overal rustte de eenvormige humuslaag op het gele natuurlijke zand.

Sleuf XI : ten Zuid-Oosten van de kerk; vroeger kerkhof; graven tot op 160.

Sleuf XII : Dank zij de bereidwilligheid van de heer Van Delft, konden wij de noordelijke terrasmuur van de kerkmuur van naderbij onderzoeken; in de proefgracht naast deze muur getrokken kwamen achtereenvolgens aan het licht : de terrasmuur van 1772 (pl. I, D/E I), de terrasmuur uit de XVIIe eeuw (pl. I, C.B I) waarvan baksteen en mortel met deze van het koor overeenstemmen; ten slotte een Noord-Zuid lopende muur aansluitend aan de toren en waarschijnlijk behorende tot het kloostergebouw (XVIe eeuw?).

Sleuf XIII : in de profielen van deze sleuf dwars over het dorpsplein, waren duidelijk verschillende lagen zichtbaar; geen gebouwssporen; in het zuidelijk gedeelte sporen van een gracht.

In het landgoed van de heer Van Delft — het oude kloosterdomein — zijn talrijke overblijfselen van de oude baksteenconstructies van het klooster aanwezig, o.a. in B, C, D (pl. 1, 3). Opzoekingen grepen hier niet plaats.

E. BESLUIT *(Afb. 69)*

De opgravingen te Muizen hebben verschillende problemen in verband met de bouwgeschiedenis van de St Lambertuskerk opgelost; nieuwe problemen werden gesteld, vooral betreffende de oudste geschiedenis. Het is hier onze taak niet deze trachten op te lossen. Een bondig overzicht moge volstaan.

Reeds ten tijde van de Romeinen werd het grondgebied van de huidige gemeente Muizen bewoond : op de zachthellende oever van de Barebeek, op de plaats genaamd het *Wieleveld*, verrees een statige villa, welke in de IIIe eeuw n.C. reeds verlaten werd (1). Een andere bevolking vestigt zich dicht bij de huidige dorpskern : het vaatwerk

(1) J. UYTTERHOEVEN, « *De romeinsche villa te Muizen* », *Mech. Bijdr.* 5 (1938), 128; 6 (1939), 191; Id., in *Toerist*, 18 (1939), 817-818; R. DE MAEYER, *De Romeinsche villa's in België*, *Inventaris*, I, bl. 20-21;

en de wapens uit het Merovingisch grafveld van de VIIe eeuw zijn de enige getuigen voor deze nederzetting (1). Later dringen de missionarissen ook tot deze streek door en slagen erin de eerste kiemen van het christengeloof te zaaien (2). Rond een schamel houten kerkje schaart zich de bevolking vanaf de VIIIe eeuw en meteen is de parochie geboren. De schrik voor de Noormannen werpt en schaduw op het vreedzaam bestaan; een rijk inwoner stelt zijn schatten in bewaring door ze aan de grond toe te vertrouwen; doch blijkbaar overleefde hij de catastrofie niet en de aarde bewaarde haar geheim tot in de XXe eeuw (3).

Toen de Noormannen in de IXe eeuw, bij een van hun tochten, de Dijle opvoeren, hebben zij niet nagelaten te plunderen en te branden: het kerkje van Muizen ging in de vlammen op. Doch het wordt hersteld in dezelfde trant, en het leven gaat verder.

En dan, plots, bij het einde van de X^e eeuw, verrijst hier een gebouw, een kerk, naar het voorbeeld van de paleiskapel van Aken en van de collegiale van St Jan te Luik. De betekenis van deze nieuwe constructie is zo bevreemdend dat bijzondere oorzaken moeten bestaan hebben om dergelijk bouwplan te voorzien; deze kerk is niet op de eerste plaats parochiekerk; het is een volledig nieuwe stichting en vermoedelijk waren reeds bij het begin van de X^e of zelfs in de IXe eeuw de factoren aanwezig die tot zulke bouw aanleiding gaven. We mogen niet vergeten dat Muizen, deel uitmakend van Mechelen, administratief onder het beheer stond van de bisschop van Luik.

Doch reeds in de XIIe eeuw hebben zich belangrijke wijzigingen voorgedaan want in 1135 wordt Muizen gerekend onder de afhankelijkheden van het *altare* van Mechelen (4) het is het ogenblik dat deze stad een eerste bloeiperiode kent en talrijke omliggende parochiën opslorpt. Voor Muizen als parochie betekent het meteen een vervalperiode, hoewel zij zelf nog de moederparochie blijft van Hanswijk (5). Een langzame ontwikkeling heeft tot gevolg dat in 1255 Muizen als zelfstandige parochie wordt opgericht.

Naast deze eigenkerk vestigen zich rond 1380 enkele kluizenaressen die de kern zullen vormen van het nonnenklooster dat in 1387 tot de Cisterciënserorde toetreedt.

Doorheen heel de XIVe en XVe eeuw kent de kerk een rustig bestaan tot, rond 1500, de « karolingische » centraalbouw vervangen wordt door een gothische kapel; waarom deze verandering? Misschien

(1) A. DE LOE, *Belgique ancienne*, IV, bl. 93-96.

(2) Volgens de kronijken predikte St Lambertus te Muizen rond 640.

(3) De schat werd ontdekt bij de aanleg van de spoorbaan (z. hoger bl. 185).

(4) Naar een oorkonde van 1134, in 1135 door bisschop Lietardus bevestigd: MIRAEUS, *Op. Diplom.*, II, bl. 964.

(5) Hanswijk, met als primitieve patroonheilige St Lambertus, was oorspronkelijk waarschijnlijk een afhankelijkheid van Muizen; eerst in 1288 wordt Hanswijk van Muizen gescheiden.

was de polygonale kerk, niet berekend op de massa, te klein voor de parochie en paste het rechthoekige gothische plan meer bij de aard en de mode van de tijd.

Tijdens de godsdienstoorlogen van het einde van de XVIe eeuw valt de kerk het oorlogsgeweld ten offer en gaat het gebouw in de vlammen op. Met nieuwe moed wordt de restauratie aangevat; doch de werkzaamheden vorderen moeizaam : de kerkheuvel is een strategisch punt, en toren en kerkhof blijven door soldaten bezet. De doden worden in de uitgebrande kerk begraven.

Met moeite worden koor en schip onder dak gebracht; de toestand van de toren is bedenkelijk en het is slechts dank zij de opofferingsgeest van de parochianen dat men er in slaagt de nodige gelden te verzamelen tot de opbouw van het belfort in 1625.

Van nu af is de bouwgeschiedenis van de kerk een gestadig uitbreiden en vergroten van het gebouw : in 1636 wordt de primitieve absis vervangen door een ruimer koor met sacristie; klokken worden in de toren gehangen; Remmerus Valerius, geleerde en kronijkschrijver, pastoor in Muizen van 1636 tot 1687 is de bezieler van deze hernieuwing : hij zorgt voor een nieuw altaar, gestoelte, predikstoel, communiebank, schilderijen, beelden en gewaden.

Een andere bouwperiode is het midden van de XVIIIe eeuw : in 1738 wordt de naar het Westen overhellende toren door twee steunberen geschraagd; het westportaal wordt dichtgemetseld en vervangen door een toegang in de zuidermuur van de beuk (1743); in de kerk wordt nieuwe bevloering gelegd; in 1759 wordt achter het koor de sacristie heropgebouwd; na lang onderhandelen wordt eindelijk in 1749 een pastorie opgetrokken.

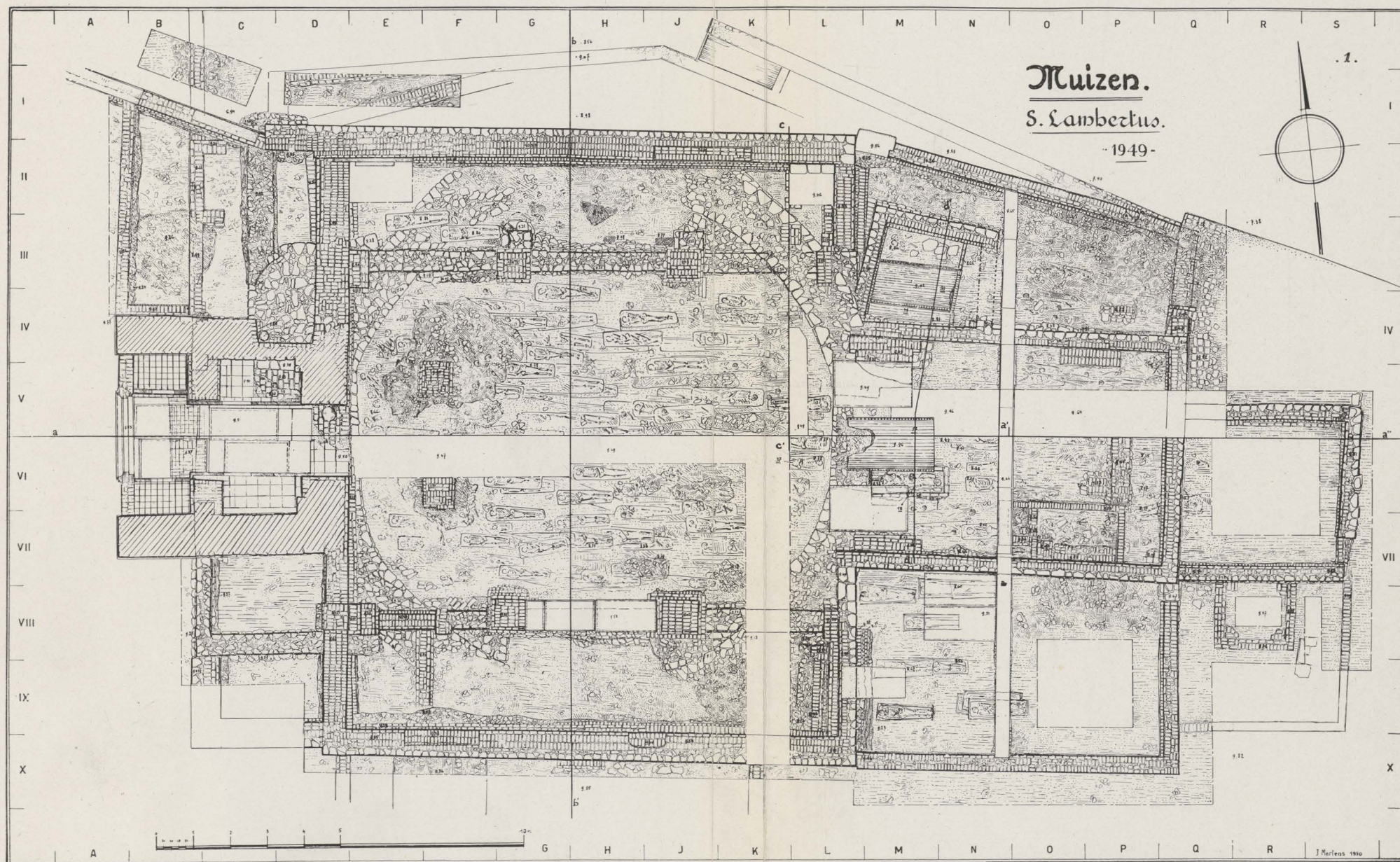
De meest belangrijke verandering geschiedde in 1772, wanneer twee zijbeuken aan het middenschip gehecht worden; hierdoor kreeg het uitzicht van de kerk meer eenheid daar al de muren, behalve de toren, thans opgetrokken waren in rode baksteen, met omlijstingen in witte steen, zoals reeds in 1636 en 1759 koor en sacristie waren opgevat.

De binnenversiering van de kerk wordt aan de moderne constructie aangepast.

Toen in 1787 het bij keizerlijk dekreet verboden werd de overledenen binnen de steden te begraven, verkiesen vele edele en rijke familiën hun laatste rustplaats te Muizen te hebben, wat de talrijke grafmonumenten uit deze jaren verklaart.

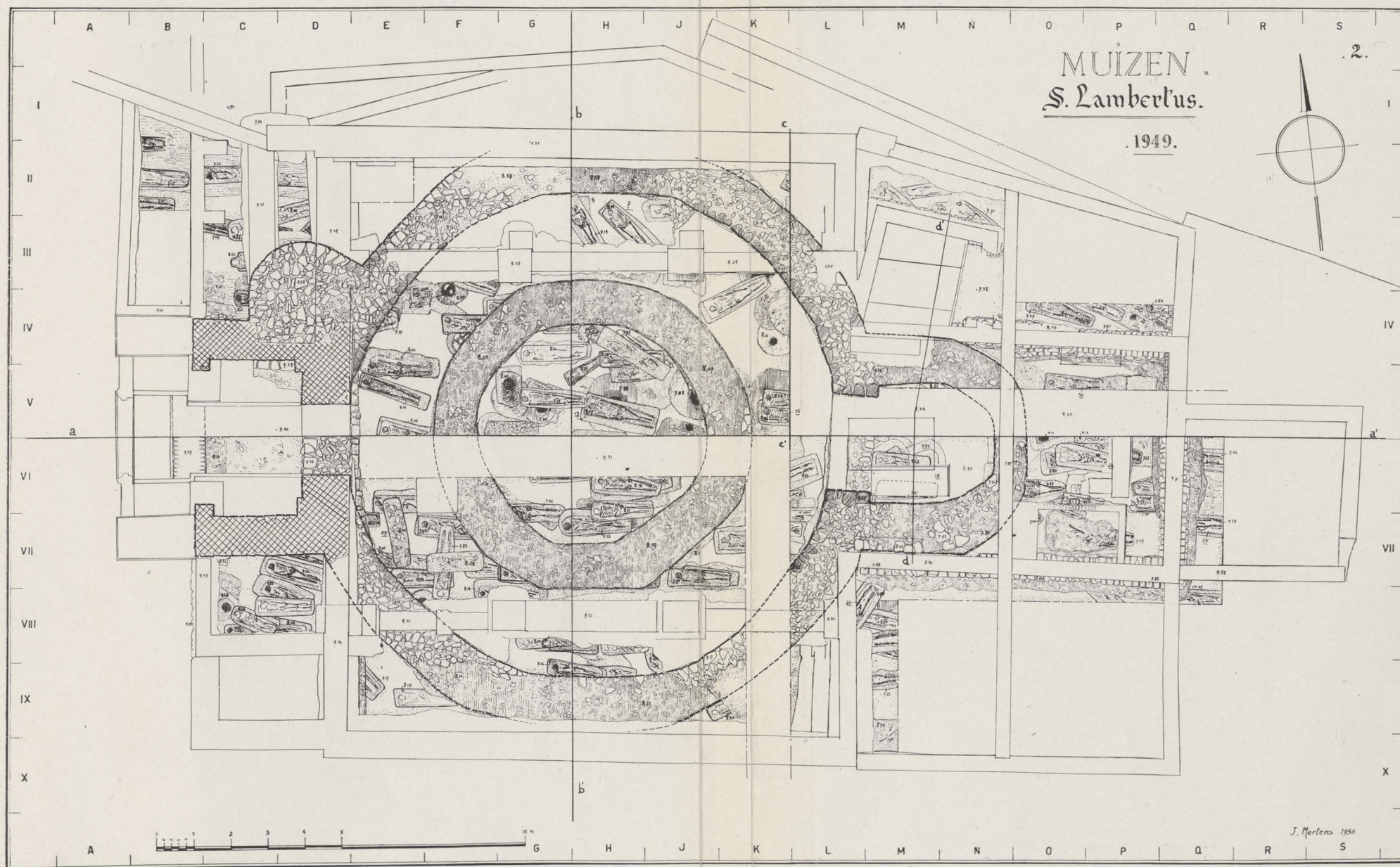
In 1862 worden de oude steunberen tegen de toren vervangen door massieve stutten en in 1897 wordt ten slotte de kerk voor een laatste maal vergroot : aan weerszijden van het koor worden zijkapellen aangebouwd; reeds ter gelegenheid van deze werken ondervond men financiële moeilijkheden en het is grotendeels dank zij privaat initiatief dat de herbouwingen konden geschieden.

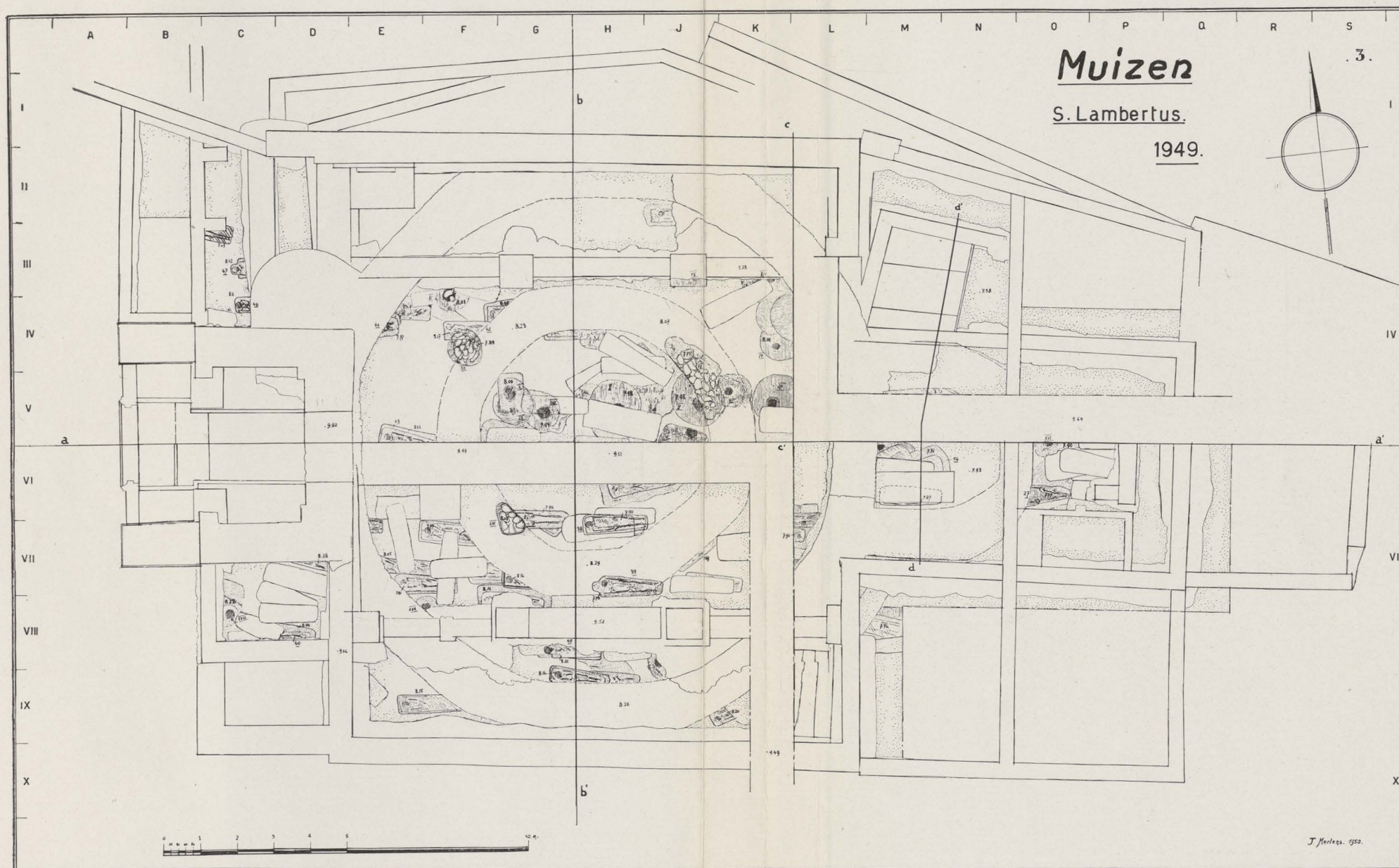
PL. I. — Opgravingsplan : de jongere toestanden (de cijfers duiden het peil aan boven de zeespiegel; de volgnummers der graven zijn onderlijnd).

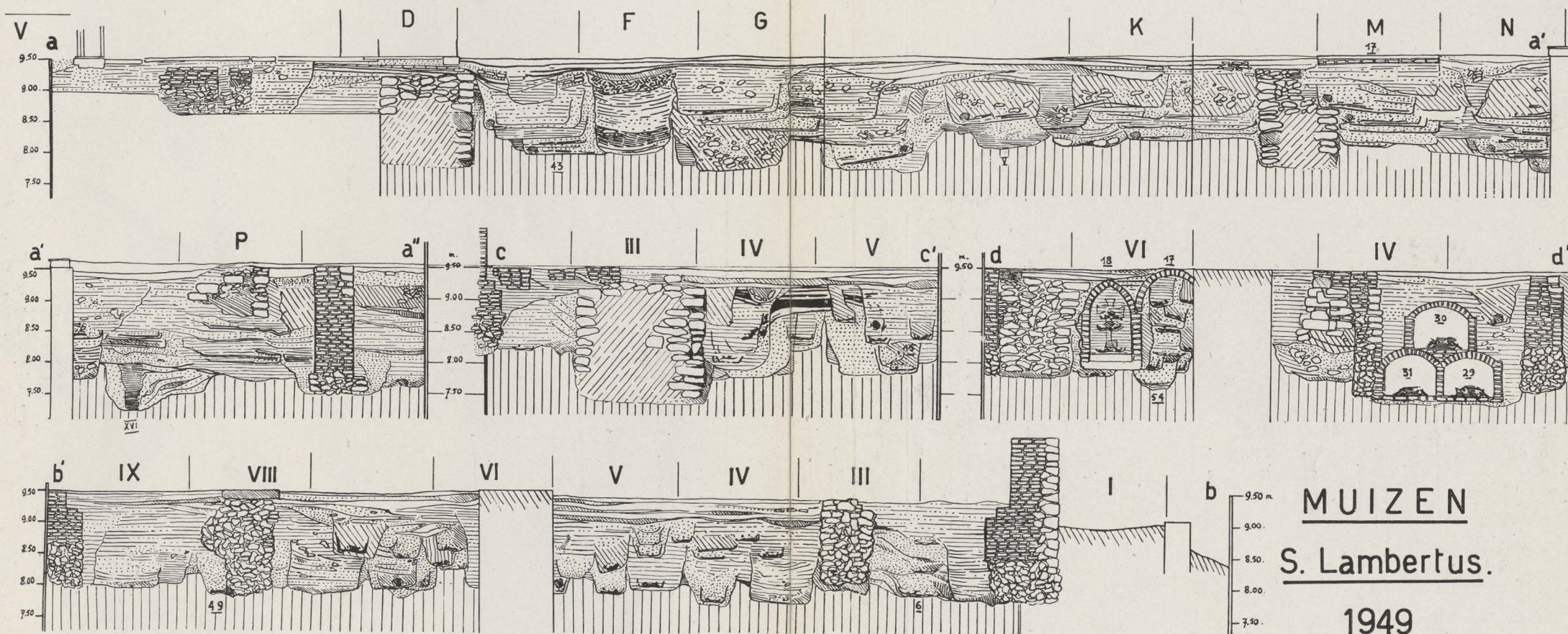
P.L. II. — Opgravingsplan II : het karoling'sche peil, met oudere sporen.

PL. III. — Opgravingsplan III : het oudste peil, met de vóór-karolingische gebouwsporen en graven.

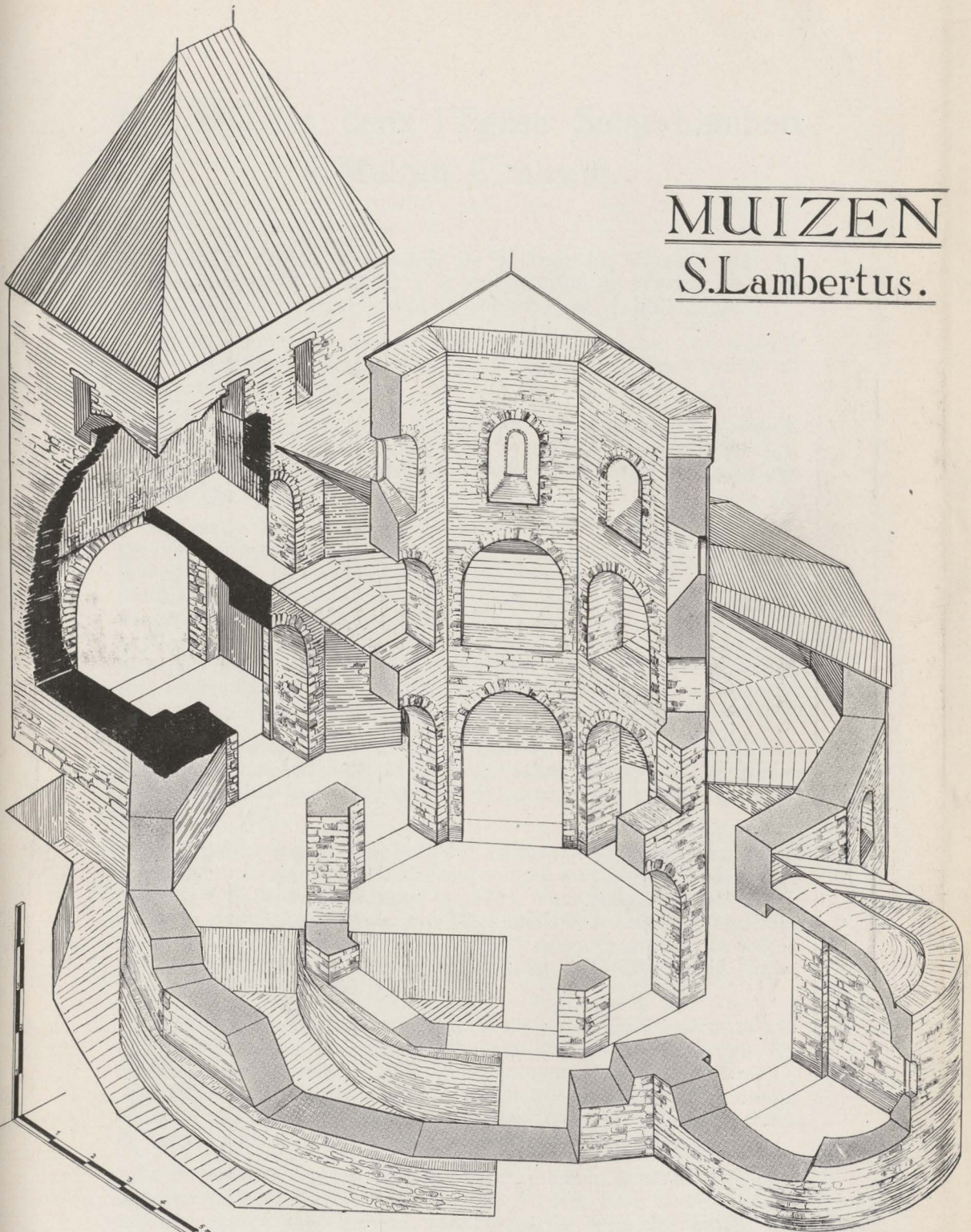

PL. IV — Profielen.

MUIZEN
S. Lambertus.
 1949

MUIZEN
S.Lambertus.

J. Mertens, 1950.

Pl. V. — Reconstructie van de karolingische kerk.

Les Fouilles dans l'Eglise Saint-Lambert à Muizen (Brabant).

En 1944, l'église paroissiale de Muizen fut détruite par les bombes. Avant de procéder à la restauration de l'édifice, il nous a paru utile d'examiner le site au point de vue archéologique.

Déjà la région avait été occupée à l'époque romaine : on connaît des restes d'une villa, détruite au IIIe siècle, à 1 km. environ au sud de l'église.

Un important cimetière mérovingien témoigne de l'occupation au VIIe s. On a, en outre, découvert à Muizen des bijoux carolingiens et un trésor de monnaies enfoui au moment des invasions normandes, vers 884.

Les restes les plus anciens, trouvés à l'emplacement même de l'église, peuvent être datés du VIIIe siècle, époque où, d'après une légende locale, S. Lambert serait passé par là et aurait détruit un temple rond, consacré aux Muses. Ces traces consistent en une rangée de six trous de pieux, indiquant nettement l'existence d'un petit édifice rectangulaire de 8,50 x 3,50 m. construit en poutres et torchis et orienté (pp. 181 svv.). Des tombes également orientées et sans mobilier funéraire entourent cet édifice et indiquent que celui-ci était une chapelle ou un autre lieu de culte chrétien.

Cette première chapelle fut incendiée, lors des invasions des Normands, qui pillèrent la contrée. C'est alors que le trésor mentionné plus haut fut confié à la terre, d'où il sortit en 1909 (fig. 63, p. 185).

La petite chapelle en bois fut restaurée et exista jusqu'à la fin du Xe s. A cette époque, Muizen, comme tout le pays de Malines, dépendait de l'évêché de Liège (p. 179). Vers 982, l'évêque Notger fonda le chapitre de Saint-Jean l'Evangéliste, à Liège, et l'installa dans une église à plan central, qui fut reconstruite sur le même plan au XVIIIe siècle. Vers la même époque, Notger fonda également le chapitre de Malines.

Une légende, qui remonte pour le moins au XVIe siècle et qui est reprise dans les chroniques malinoises, affirme que les chanoines de Malines furent primitivement établis à Muizen. Le parallélisme est d'autant plus frappant que la fouille nous donne le plan d'une église sur plan central, identique à celle de Saint-Jean de Liège, mais de dimensions plus réduites (pp. 155 svv.).

La découverte de cette église est certainement le résultat le plus important de la fouille (fig. 59, pl. V. fig. 33). Seule la tour subsiste encore actuellement, tandis que du reste de l'édifice ne

demeurent que les fondations. La tour, mesurant 6,25 x 4,30 m., ne forme que le porche d'entrée de l'église, avec large baie occidentale (fig. 47). Le rez-de-chaussée est couvert d'une voûte d'arêtes; le premier étage est éclairé par six fenêtres hautes de 140 cm. et larges de 39 cm. à l'extérieur et 64 cm. à l'intérieur; la hauteur totale de la tour primitive peut être évaluée à 12 m. Du côté nord, la tour est flanquée d'une tourelle d'escalier (fig. 50), dont l'entrée se trouvait dans l'église même et qui donnait accès directement au premier étage de la tour; une porte située au même étage permettait d'entrer sur les tribunes surmontant les bas-côtés. Les fondations, quoique circulaires, des bas-côtés et de la nef centrale (fig. 41 svv.) permettent de reconstituer un plan polygonal à seize faces (pl. V); la partie centrale était soutenue par huit piliers; le diamètre total est de 14,60 m.; celui de la nef centrale : 7,30 m. Grâce à quelques pierres demeurées en place, dans le mur méridional de la tour (fig. 58), nous connaissons la hauteur exacte du mur extérieur de l'église carolingienne : 6,10 m. Le chœur avait la forme allongée et était terminé par une abside. La longueur totale de l'église est d'environ 22,60 m.

Les parallèles architecturaux (pp. 170 svv.), notamment le Valkhof de Nimègue et l'église Saint-Jean de Liège, ainsi que les chroniques malinoises, nous permettent de dater cette église de la fin du Xe siècle.

Elle a existé jusqu'au début du XVIe, date à laquelle elle fut remplacée par un édifice en style gothique. C'est donc dans la légende que l'église polygonale a survécu avec la mention d'un temple romain qu'on prétendait exister sous l'église actuelle.

Vers 1384, un couvent de moniales cisterciennes est fondé à côté de l'église, mais avec chapelle indépendante (pp. 135 svv.).

Pendant les guerres de religion de la fin du XVIe s., l'église est incendiée; ce n'est qu'après de multiples complications que la restauration est entamée. La tour est haussée d'un étage en 1625; l'abside carolingienne est remplacée par un chœur rectangulaire plus spacieux, vers 1636 (pp. 145 svv.).

En 1738, la tour est consolidée par deux contreforts; l'entrée occidentale est bouchée et une porte percée dans le mur méridional de l'église (1743). La sacristie, se trouvant au nord du chœur, est déplacée vers l'est, en 1759. Enfin, l'église est agrandie de deux collatéraux en 1772 (fig. 69, pp. 130 svv.). En 1865 les contreforts de la tour sont remplacés par des constructions plus massives et, en 1897, des chapelles latérales sont construites des deux côtés du chœur.

Notons, comme matériaux de construction, le grès calcaire pour l'église carolingienne et gothique; le grès calcaire de Kampenhout et Peutie pour la restauration du XVIIe siècle; les briques de Boom pour les constructions du XVIIIe et XIXe siècles.

Des presses
de l'Imprimerie des Anc. Etabl. A. PUVREZ
S. A.
59, avenue Fonsny
Bruxelles

Het kerkgebouw is gemeente-eigendom geworden en het onderhoud ervan kost geld; in de dertiger jaren ziet de kerk er dan ook vervallen uit en de herstellingswerken aan toren en dak in 1936 voorzien in het allernoodzakelijkste. Op 22 November 1944 stelde één vliegende bom een einde aan de meer dan tien eeuwen lange ontwikkeling.

Andermaal valt de kerk het oorlogsgeweld ten offer en evenals in 1600-1625 vordert ook nu de wederopbouw zeer langzaam.

Doch eenmaal verrijst hier een nieuwe kerk als symbool van een onsterfelijke traditie.

Dr. J. MERTENS.

